

## NIVELLS D'ALFABETITZACIÓ I PRÀCTIQUES DE CULTURA ESCRITA A LA CATALUNYA MODERNA URBANA I RURAL. APRENDRE I SABER DE LLEGIR, ESCRIURE, COMPTAR I ALTRES ARTS

Ricard Expósito Amagat\*

### Resum

En aquest article ens proposem examinar un tema poc conegut: els nivells d'alfabetització a la Catalunya moderna (segles XVI-XVIII), tant a les ciutats com a la ruralia. A partir dels estudis publicats fins ara i de noves fonts mostrarem una Catalunya molt més diversa i alfabetitzada del que tradicionalment s'havia (pre)suposat. Esperem que aquesta primera contribució estimuli nous estudis que, de ben segur, modificaran la història de l'alfabetització tant al nostre país com a la resta d'Europa.

Paraules clau: nivells d'alfabetització; pràctiques culturals; ensenyament de les primeres lletres; Catalunya; edat moderna.

### LEVELS OF LITERACY AND WRITTEN CULTURE PRACTICES IN URBAN AND RURAL MODERN CATALONIA. LEARNING AND KNOWING HOW TO READ, WRITE, COUNT AND OTHER ARTS

### Abstract

*In this article, we propose to examine a little known subject: the levels of literacy in modern Catalonia (16th – 18th centuries), both in the cities and in the rural areas. Based on the current literature and some new sources, we shall show a Catalonia that was much more diverse and literate than had traditionally been assumed. We hope that this initial contribution will stimulate new research, which will most certainly modify the history of literacy both in our country and in the rest of Europe.*

*Keywords: levels of literacy; cultural practices; literacy acquisition; Catalonia; the modern age.*

---

\* Ricard Expósito Amagat, doctor en història moderna, Universitat de Girona. Professor d'Ensenyament Secundari a l'Institut Rafael Campalans, [exposito.ricard@gmail.com](mailto:exposito.ricard@gmail.com)

Article rebut el 31.03.2015. Avaluació cega: 24.05.2015. Data d'acceptació de la versió final: 09.06.2015

**Citació recomanada:** EXPÓSITO AMAGAT, Ricard. «Nivells d'alfabetització i pràctiques de cultura escrita a la Catalunya moderna urbana i rural. Aprenere i saber de llegir, escriure, comptar i altres arts», *Revista de Llengua i Dret*, núm. 63, 2015, p. 113-143, DOI: [10.2436/20.8030.02.96](https://doi.org/10.2436/20.8030.02.96)

## Sumari

- 1 Alfabetització i familiaritat amb el món de l'imprès a la Catalunya moderna: la historiografia
- 2 La Catalunya urbana: la ciutat de Barcelona
  - 2.1 Llegir, escriure, comptar: l'aprenentatge de les pràctiques culturals
- 3 Els municipis catalans
- 4 Estaments eclesiàstics i artesans
- 5 *De Institutione femine*: l'ensenyament femení
- 6 La Catalunya rural
- 7 Conclusió
- 8 Bibliografia (selecció)

El 1626, un jove assaonador barceloní anomenat Miquel Parets va traduir i copiar tres avisos impresos sobre la solemne entrada pública de Felip IV a la Ciutat Comtal escrits pel clergue Pablo (o Pau) Clascar del Valles (o Vallès). En aquesta mateixa data, el jurista Jeroni Pujades també va llegir almenys set fullets –incloent un dels avisos, en castellà, del citat Clascar– sobre l'actualitat del moment: l'entrada del rei a les ciutats de Saragossa i Barcelona i les festes que s'hi celebraren, una terrible inundació a Andalusia, entre altres temes. Un any més tard, un pagès de la Catalunya Vella, anomenat Roch Soler, s'assabentava “de lo que ha sucedido en Alemania, Ungria, Flandes, Italia, y otras partes, desde 20 del mes octubre, hasta 26 de noviembre deste presente año 1626 por avisos de Roma, & c”. Es tractava de tres consumidors de la premsa catalana, dos dels quals (l'artesà i l'advocat) sabien llegir i escriure perfectament, mentre que el tercer, el pagès oriünd de la Garrotxa, manejava la ploma amb una mica de dificultat. En aquestes pàgines tractarem un tema com és el de l'alfabetització o, amb més propietat, els “nivells d'alfabetització” a la Catalunya urbana i rural de l'època moderna: qui podia accedir als continguts impresos o manuscrits sense intermediaris? O sigui, com van aprendre a llegir els consumidors i les consumidoras de la lletra de motlle i de mà, com ara els tres individus esmentats? Parets, abans dels setze anys, «ja sabia de llegir i escriure, sense que puguem dir com ni quan en va aprendre». <sup>1</sup> De Pujades, que fou doctor en ambdós drets, només en coneixem els estudis superiors a la Universitat de Lleida, entre els 17 i els 23 anys d'edat. <sup>2</sup> I ho desconeixem gairebé tot sobre Soler: no sabem si va formar-se en alguna escola de la zona o, a la llar, gràcies a algun parent eclesiàstic o curial. Però deixant de banda aquestes llacunes puntuals, que amb les fonts històriques disponibles ara com ara no podem resoldre, el que pretenem és examinar els nivells d'alfabetització i el contacte o la familiaritat amb el món de l'imprès a la Catalunya (i a l'Espanya) moderna. Ben entès, aquest article és sols una primera aproximació. Aportem, però, noves fonts i nous mètodes per a una història dels processos alfabetitzadors i les pràctiques culturals vinculades (com la lectura en veu alta, que ara no podem tractar en detall). <sup>3</sup>

## 1 Alfabetització i familiaritat amb el món de l'imprès a la Catalunya moderna: la historiografia

En les darreres tres dècades, els estudis sobre l'alfabetització, és a dir, de la història de la lectura i de l'escriptura com a pràctiques socioculturals, han avançat de manera significativa a Catalunya i a Espanya. Tanmateix, encara falten investigacions i no es poden anunciar conclusions generals o traçar l'evolució no lineal (amb progressions i regressions) dels processos d'alfabetització als diversos territoris en el transcurs del temps. La recerca, certament, no és fàcil. Cal molta prudència a l'hora d'aproximar-se al concepte d'alfabetització i en el tractament o maneig de les xifres. Amb paraules d'un especialista com Antonio Viñao Frago, “Cuando se dice que los porcentajes de alfabetización o analfabetismo de un determinado país alcanzan tal o cual cifra, esta cifra coloca, de modo automático, a los analfabetos en un lado y a los alfabetizados en el otro. Establece una tajante línea divisoria que no refleja la complejidad social del fenómeno”. <sup>4</sup> En efecte, a l'època moderna existiren diversos “nivells d'alfabetització”: des d'uns sectors de la població perfectament alfabetitzats o molt versats en les pràctiques de lectoescriptura (per exemple, els notaris, la professió dels quals així ho requeria), fins a aquells individus semialfabetitzats, és a dir, les persones que sabien llegir però no pas escriure, o bé que només podien llegir un tipus de caràcters o certs textos breus memoritzats i/o combinats amb imatges.

Però quins mètodes han emprat els historiadors i les historiadores per a determinar els nivells d'alfabetització a l'època moderna? Per als períodes precensals, <sup>5</sup> l'indicador general que ha permès oferir unes estadístiques sobre la població alfabetitzada ha estat la quantificació de la capacitat de signar. Tanmateix, els estudiosos no es posen d'acord sobre l'equivalència entre saber signar i saber escriure i llegir, malgrat que, en

1 AMELANG, James S. “L'autor: biografia i contextos” [trad. de X. Torres]. Estudi introductor a Miquel Parets. *Crònica. Llibre I/1*. A cura de M. Rosa Margalef. Barcelona: Barcino, 2011, vol. I, p. 11.

2 PUJADES, Jeroni. *Crònica universal del Principado de Cataluña, escrita á principios del siglo XVII por Gerónimo Pujades, doctor en derechos, natural de Barcelona, y catedrático de su Universidad Literaria. Segunda parte que el autor dejó inédita, y se publica con real licencia*. Barcelona: imprenta de José Torner, 1829, t. V, llibre IX, cap. XIII, p. 349.

3 Sobre tots aquests aspectes, vide EXPOSITO, Ricard. *Informació i persuasió. En els orígens de la premsa catalana (c. 1500-1720)*. Tesis doctoral dirigida per X. Torres. Girona: Universitat de Girona, 2014.

4 VIÑAO, Antonio. “Alfabetización y primeras letras (siglos XVI-XVII)”, dins A. Castillo (comp.). *Escribir y leer en el siglo de Cervantes*. Pròleg d'A. Petrucci. Barcelona: Gedisa, 1999, p. 39-84.

5 La primera enquesta oficial sobre alfabetització a Espanya data de 1835; sobre aquesta qüestió, vide GUEREÑA, Jean-Louis; VIÑAO, Antonio. *Estadística escolar, proceso de escolarización y sistema educativo nacional en España (1750-1850)*. Barcelona: EUB, 1996, p. 114-149.

general, reconeixen la utilitat de les estadístiques generades a partir de l'estudi de les signatures autògrafes contingudes en els registres episcopals, notariais, inquisitorials i d'altra mena (fonts seriades i homogènies).<sup>6</sup> “We do not know now, —escrivia Lawrence Stone el 1969— and may never know, the precise relationship between the capacity to sign one's name —«alphabetism» might be a better word for it— and true literacy, that is the ability to use the written word as a means of communication (...) It is admitted therefore that the relationship of the capacity to sign one's name to the capacity to read is not the same as to the capacity to write, and that these two relationships in absolute terms are unknown”.<sup>7</sup> A aquestes consideracions de Stone, encara perfectament vàlides avui dia, normalment s'hi ha d'afegir el problema de la infrarepresentació d'aquells grups més populars, de bona part de la població femenina i infantil, així com d'aquelles persones que vivien al camp.<sup>8</sup> Tot amb tot, aquest mètode quantitatiu basat en les signatures ha permès oferir treballs molt apreciats pel que fa a alguns territoris de la península Ibèrica.<sup>9</sup> I a Catalunya? Per a la segona meitat del segle XVIII comptem amb dos valuosos estudis sobre les ciutats de Mataró i Girona, així com les dades d'Igualada entre 1730 i 1829. Montserrat Ventura i Munné, a partir de les signatures dels testaments i dels capítols matrimonials, ha reconstruït els nivells d'alfabetització de la societat mataronina de la segona meitat del Set-cents, mostrant que si al 1750 l'alfabetització no superava el 35%, mig segle més tard la xifra podia oscil·lar entre el 44% i el 53%.<sup>10</sup> Per la seva part, Javier Antón Pelayo ha estudiat l'alfabetització a Girona durant la mateixa època.<sup>11</sup> A partir d'una anàlisi minuciosa de les signatures conservades en diverses fonts (llibres de baptismes, contractes matrimonials, testaments, etc.) i de l'evolució de la capacitat de signar de les

6 *Vide*, entre d'altres, SCHOFIELD, Roger S. “The measurement of literacy in pre-industrial England”, dins J. Goody (ed.), *Literacy in traditional societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968, p. 319; STONE, Lawrence. “Literacy and education in England, 1640-1900”. *Past & Present*. 42 (1969), p. 98-99; FURET, François; OZOUF, Jacques (dirs.). *Lire et écrire. L'alphabétisation des français de Calvin à Jules Ferry*. París: Éditions de Minuit, 1977, vol. I. París, 1977, vol. I, p. 19-28; CRESSY, David. “Levels of illiteracy in England, 1500-1730”. *The historical journal*. 20, 1 (1977), p. 1-3; *ibid.*, “The measurement of literacy”, dins *id.* *Literacy and the social order. Reading and writing in Tudor and Stuart England*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, p. 42-61; SPUFFORD, Margaret. *Small books and pleasant histories. Popular fiction and its readership in seventeenth century England*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, p. 22; MARCHESINI, Daniele, “La fatica di scrivere. Alfabetismo e sottoscrizioni matrimoniali in Emilia tra Sette e Ottocento”, dins *Il catechismo e la grammatica*, a cura de G.P. Brizzi. Bolonya: il Mulino, 1985, vol. I “Istruzione e controllo sociale nell'area emiliana e romagnola nel '700”, p. 165-169; CHARTIER, Roger. “Las prácticas de lo escrito”, dins ARIÈS, Philippe; DUBY, Georges (dirs.). *Historia de la vida privada*. Trad. de M. Concepción Martín. Madrid: Taurus, 1989 [1985], p. 114; THOMAS, Keith. “The meaning of literacy in Early Modern England”, dins BAUMMAN, Gerd (ed.), *The written word. Literacy in transition*. Oxford - Nova York: Clarendon Press, 1986, p. 103; CERDÀ DÍAZ, Julio. *Libros y lectura en la Lorca del siglo XVII*. Múrcia: Caja Murcia - Universidad de Murcia, 1986, p. 33-34 i 37; GRAFF, Harvey J. *The legacies of literacy. Continuities and contradictions in Western culture and society*. [EUA]: Indiana University Press, 1991 [1987], p. 34-35; HOUSTON, Robert A. *Literacy in early modern Europe. Culture and education 1500-1800*. Harlow - Nova York: Pearson Education, 2002 [1988], p. 135; SOUBEYROUX, Jacques. “L'alphabétisation dans l'Espagne moderne: bilan et perspectives de recherche”. *Bulletin Hispanique*, 100, 2 (1998), p. 233-236; VIÑAO, Antonio “Alfabetización...” *op. cit.*, p. 43; PRIETO BERNABÉ, José Manuel. *Lectura y lectores. La cultura del impreso en el Madrid del Siglo de Oro (1550-1650)*. Mérida: Editora Regional de Extremadura, 2004, t. I, p. 107.

7 L. STONE, “Literacy...” *op. cit.*, p. 98.

8 VIÑAO, Antonio. “Alfabetización e ilustración, diez años después (de las evidencias directas a las indirectas)”, *Bulletin Hispanique*, 100, 2 (1998), p. 259. En l'estudi d'Andrzej Wyczański sobre l'alfabetització al Palatinat de Cracòvia (Polònia) entre 1564 i 1565, si bé les fonts emprades són molt més riques que les simples signatures, dels 952 casos analitzats, gairebé 800 corresponen a la noblesa i, per exemple, només hi apareixen 18 pagesos (4 que sabien escriure i 14 d'analfabets), WYCZAŃSKI, d'Andrzej. “Alphabétisation et structure sociale en Pologne au XVIe siècle”. *Annales ESC*, 3 (1974), p. 705-713.

9 Entre d'altres: RODRIGUEZ, Marie-Christine; BENNASSAR, Bartolomé. “Signatures et niveau culturel des témoins et accusés dans les procès d'Inquisition du ressort du Tribunal de Tolède (1525-1817) et du ressort du Tribunal de Cordove (1595-1632)”. *Cahiers du monde hispanique et luso-brésilien*, 31 (1978), p. 17-46; GELABERT, J. E. “Niveaux d'alphabétisation en Galice (1635-1900)”, dins *De l'alphabétisation aux circuits du livre en Espagne, XVIe-XIXe siècles*. París: CNRS, 1987, p. 45-71; NALLE, Sara T. “Literacy and culture in Early Modern Castile”. *Past & Present*, 125 (1989), p. 65-96; LARQUIÉ, Claude. “La alfabetización de los madrileños en 1650”. *Anales del Instituto de Estudios Madrileños*, XVII (1980), p. 223-252; PRIETO BERNABÉ, José Manuel. *Lectura y lectores...* *op. cit.* (2 toms). Per a la presentació dels resultats estadístics dels treballs apareguts abans de l'any 1997, *vide* VIÑAO, Antonio. “Alfabetización...” *op. cit.*, p. 74-77.

10 VENTURA, Montserrat. *Lletrats i il·letrats a una ciutat de la Catalunya moderna. Mataró, 1750-1800*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana, 1991. Hi havia, però, una gran diferència o dimorfisme entre l'alfabetització masculina i la femenina: si vers 1750 un 40% dels mataronins eren capaços de signar, les mataronines no arribaven al 5%. Mitja centúria més tard, entre 1796 i 1800, les xifres eren les següents: 63,9% els homes, 24,3% les dones (p. 87-88). *Vide també ibid.*, “La alfabetización de las clases populares en el Mataró del siglo XVIII”, dins SERRANO MARTÍN, Eliseo (ed.). *Muerte, religiosidad y cultura popular. Siglos XIII-XVIII*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1994, p. 97-115.

11 ANTÓN PELAYO, Javier. *La herencia cultural. Alfabetización y lectura en la ciudad de Girona (1747-1807)*, pròleg de R. Chartier, Bellaterra, 1998; *ibid.*: “Nuevas fronteras metodológicas para el estudio de la alfabetización precensal: el caso de la ciudad de Gerona en la segunda mitad del siglo XVIII”, *Bulletin Hispanique*, 100, 2 (1998), p. 313-329. *Vide també*, per al cas de la regió gironina (la comarca de la Selva), FIGUERAS, Narcís; GRAU Josep M. T.; PUIG, Roser. “La possessió dels llibres a través dels inventaris post mortem. Un mostreig (s. XVIII)”. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 34 (1994), p. 129-160.

persones identificades, aquest historiador ha mostrat que, el 1787, el 57% dels individus registrats al padró municipal estaven alfabetitzats (72% dels homes, 43% de les dones). Aquest percentatge situa Girona en un nivell comparable amb les ciutats de l'Europa del nord, evidenciant que l'escriptura era un recurs ordinari entre els seus habitants (tres de cada quatre agremiats, per exemple, sabien signar).<sup>12</sup> I Julie Marfany, en una investigació sobre la transició al capitalisme, ha tractat la possessió del llibre i els nivells d'alfabetització a Igualada. D'acord amb aquesta autora:

“The rise in book ownership for Igualada was only slight during the eighteenth century, as for elsewhere in Catalonia, despite some indication of rising literacy rates for men at least. In Igualada, 349 grooms out of 796 (44 per cent) signed their marriage contracts over the period 1730-79, compared with 796 out of 1.135 (70 per cent) for the period 1780-1829. By contrast, only 38 (21 per cent) of the 796 brides could sign their names in 1730-79 and still fewer (155 or 14 per cent) could sign in 1780-1829. Marriage contracts are not an ideal source for literacy rates, given their increasing bias towards the upper ends of the social hierarchy during the eighteenth century. Nevertheless, they suggest that male literacy rates, at least, were on a par with those of other Catalan towns.”<sup>13</sup>

També sabem que, en un futur proper, apareixeran alguns estudis que tractaran, directament o indirecta, l'alfabetització a les poblacions menors durant la segona meitat del Set-cents. És el cas de Llagostera (Gironès) estudiat per Eduard Diaz Capallera per al període 1769-1862. D'acord amb aquest autor –al qual agraïm les informacions que ens ha facilitat–, d'un conjunt de 1.087 individus, 677 no sabien signar (62,3%) i 410 sí que en sabien (37,7%). Aquestes xifres globals, basades en el registre d'hipoteques i contrastades amb els mateixos establiments emfitèutics, però, amaguen l'heterogeneïtat social i, és clar, els diferents nivells culturals de cada grup: tots els “professionals liberals” i dels estaments eclesiàstics dominaven la signatura (i, no cal dir-ho, la lectoescriptura), com també més de la meitat dels pagesos (43 d'un total de 84), 13 dels 19 ferrers (i també la dona d'un d'aquests artesans del metall), etc. Per contra, d'entre la mà d'obra no qualificada, només 63 “treballadors” d'un conjunt de 441 podien signar. Investigacions com aquesta ens ajudaran a conèixer molt millor, o a completar, el “mapa” de l'alfabetització a Catalunya.

En canvi, per als períodes anteriors a 1750 (o a 1730 en el cas igualadí) no disposem de contribucions similars. Hi ha almenys dos obstacles importants. El primer és la destrucció de gran part de l'arxiu del Tribunal del Sant Ofici de Barcelona, a l'inici del Trienni Liberal (1820), quan una multitud va assaltar la seva seu i “miles de papeles conteniendo todo tipo de documentación se esparcieron por las calles y no pocos de ellos perecieron en hogueras purificadoras”.<sup>14</sup> La conservació d'aquest conjunt hauria permès emprendre alguns treballs quantitius i qualitius sobre l'alfabetització (per exemple, els tipus i les formes de lectura) i, òbviament, també sobre la impremta i la premsa. La segona dificultat és que al Principat, a diferència de Castella, no va introduir-se l'obligació de signar personalment la documentació notarial fins a la promulgació de la “Real Ordenanza” del 29 de novembre de 1736, publicada el gener de 1737.<sup>15</sup> Ara bé, fonts alternatives com les judicials o els comptes dels clavaris de les universitats i de les esglésies no han estat emprades, o almenys no de manera sistemàtica, amb aquest fi: la utilitat dels registres de clavaria, municipals i catedralicis, la comprovarem més avall en aquestes pàgines, mentre que el valor de les signatures en els processos judicials es fa palès en un llibre aparegut fa una vintena d'anys. El 1993, Jaume Codina i Vilà va publicar *Bàndols i bandolers al Baix Llobregat (1580-1630)*. Com és evident, Codina no va estudiar els nivells d'alfabetització, però la transcripció (modernitzada) dels testimonis d'un procés criminal dels anys 1600 i 1601 que es conserven a l'Arxiu de la Baronia de Sant Cugat del Vallès i a l'Arxiu Diocesà de Barcelona permeten observar la capacitat de signar d'alguns dels habitants de la zona (Martorell i Esparreguera): la majoria d'homes i de dones no en sabien, de signar, però alguns individus sí, com eren un

12 Pelayo també ha examinat la presència de llibres a les llars d'aquesta ciutat a través de l'estudi de 676 inventaris *post mortem*: entre 1747 i 1807, el 35,35% d'aquests inventaris registrava almenys un imprès (*La herencia cultural*, p. 325). Entre les elits, el 84,17% dels estaments eclesiàstics disposava de llibres, el 90% dels advocats, el 48% dels alts funcionaris i escriptors, etc. Però els professionals agremiats i els grups populars també tenien un contacte prou digne amb la cultura de l'imprès: el 12,29% i el 9,71%, respectivament (p. 328-329).

13 MARFANY, Julie. *Land, proto-industry and population in Catalonia, c. 1680–1829. An alternative transition to capitalism?*. Farnham [etc.]: Ashgate, 2012, p. 151-152.

14 BLÁZQUEZ, Juan. *La Inquisición en Cataluña. El Tribunal del Santo Oficio de Barcelona (1487-1820)*. Pròleg de H. Kamen. Toledo: Arcano, 1990, p. 135.

15 VENTURA, Montserrat. *Lletrats i il·letrats... op. cit.*, p. 26.

cirurgià, un paraire i diversos pagesos.<sup>16</sup> Amb tot, aquesta mena de fonts, fiscals i comptables, generalment no estan exemptes del problema de la sobrerrepresentació dels grups urbans masculins.

Significa tot això que, ara com ara, ignorem completament els nivells d'alfabetització de Catalunya abans de mitjan segle XVIII? Per fortuna, la resposta és negativa, almenys per a la capital catalana, ja que hi ha altres mètodes i estudis per atansar-se a l'ús sociocultural de la lectoescriptura. Ens referim a l'anàlisi dels inventaris *post mortem* (IPM) i a les aportacions de Manuel Peña, d'Antonio Espino, de José Luis Betrán i de Javier Burgos. Ben entès, "It is important to bear in mind that while literacy and book-owning are closely correlated, they are not equivalent. In the sixteenth century one could learn to read with inexpensive primers (*cartillas de leer*) without ever owning a book".<sup>17</sup> El primer d'aquests autors ha analitzat la cultura del llibre a la Barcelona renaixentista, entre els anys 1473 i 1600. La xifra global d'inventaris manejats és de 3.420, un 26,69% dels quals registren la presència de llibres (30,89% homes, 13,66% dones). És un percentatge semblant al de València (24%) i molt superior al de bona part de les ciutats europees coetànies de les quals es coneixen dades, com ara París (10%). I si bé la possessió de llibres no significa *per se* que la totalitat dels seus propietaris o possessors sabessin llegir i/o escriure,<sup>18</sup> sí que la majoria hi estaven familiaritzats, com a mínim amb la lectura. L'anàlisi de Peña no es limita, però, a presentar les xifres de la presència d'obres impreses, sinó que s'endinsa en l'alfabetització mitjançant el concepte de "nivel de familiaridad con el escrito", el qual li permet examinar l'ús i la presència de documentació escrita en l'àmbit urbà barceloní: les anotacions en els IPM sobre la possessió de qualsevol tipus de document (llibre o no) fan possible determinar el contacte directe i indirecte de les llars barcelonines amb la lectura i l'escriptura, un 23% per al segle XVI, encara que "Las cifras resultantes son, con casi total seguridad, inferiores a los niveles de alfabetización que pudieron existir en Barcelona en esta centuria para la población masculina; sin embargo, permiten cubrir parcialmente este vacío" (...).<sup>19</sup> El grup amb un major contacte amb la documentació escrita l'integren el clergat i les "professions liberals" (juristes, notaris, metges, etc.); segueix un grup intermedi format per la noblesa i les professions mercantils (mercadors, botiguers, corredors, etc.); i, en darrer lloc, els nivells més baixos de familiaritat amb l'escrit l'integren «los funcionarios, profesiones manuales y campesinos».

Per la seva part, Antonio Espino i José Luis Betrán han estudiat el món de les biblioteques privades de la ciutat de Barcelona durant la primera meitat del segle XVII. Ambdós historiadors han emprat 3324 IPM<sup>20</sup> i, malgrat que no tracten directament el tema de l'alfabetització, els resultats oferts mostren el contacte dels barcelonins i de les barcelonines amb la cultura de l'imprès, concretament amb la possessió del llibre. Cal destacar sobretot un article d'Espino publicat l'any 2003, en el qual mostra que d'un conjunt de 3218 IPM del període 1601-1652, en 578 (17,96%) consta la presència de llibres, una tendència a la baixa que ja havia detectat Peña en el decurs del Cinc-cents. Els grups de possessors també són molt semblants als proposats per Peña, amb un augment del nombre d'inventaris d'eclesiàstics amb llibres (77,6%). Segons Espino, aquest decreixement general és possible que s'expliqui pel control de la Inquisició i, sobretot, per la difícil conjuntura de 1635-1652.<sup>21</sup> Fos com fos, la Ciutat Comtal era el primer focus de producció i de consum cultural del Principat, i és molt probable que fos també la localitat amb els nivells d'alfabetització més elevats, com a mínim en termes absoluts. De fet, els IPM revelen una familiaritat amb l'imprès que afecta la major part dels cossos que formaven el teixit social barceloní: des dels eclesiàstics, els juristes i els nobles fins als estaments populars (teixidors, fusters, sastres, músics, etc.), sense oblidar les dones,<sup>22</sup> disposaven, amb major o menor mesura, de llibres comprats, prestats o heretats.

16 J. CODINA, *Bàndols i bandolers al Baix Llobregat (1580-1630)*, [El Prat del Llobregat] – Barcelona: Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat - Abadia de Montserrat, 1993, p. 217-233.

17 NALLE, Sara T. "Literacy and culture..." *op. cit.*, p. 70.

18 Cf. BENASSAR, Bartolomé. *La España del Siglo de Oro*. Traducció de P. Bordonaba. 3a ed. Barcelona: Crítica, 2004 [1982], p. 287.

19 PEÑA, Manuel. *Cataluña en el Renacimiento. Libros y lenguas (Barcelona, 1473-1600)*. Lleida: Milenio, 1996 (la citació és a la p. 125); I del mateix historiador, *El laberinto de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez – Pirámide, 1997.

20 ESPINO, Antonio; BETRÁN, José Luis. "La historia universal, de la Iglesia y de Europa en las bibliotecas barcelonesas de la primera mitad del Seiscientos". *Pedralbes*, 18, 1 (1998), p. 483-490.

21 ESPINO, Antonio. "Libros, lecturas y lectores en la Barcelona de la primera mitad del siglo XVII", *Estudis*, 29 (2003), p. 205-229.

22 *Vide* també ESPINO, Antonio. "Les lectures de les dones i dels sectors populars a la Barcelona del Sis-cents (1600-1660)". *Revista de Catalunya*, 162 (2001), p. 25-47.

El quart dels historiadors esmentats, Javier Burgos, ha investigat la impremta i la cultura del llibre (i de l'imprès) a Barcelona entre 1680 i 1808.<sup>23</sup> Dels 2243 inventaris IPM que integren el seu treball, en 742 (33,1%) hi figura la presència de llibres. Per tant, la difusió del llibre va anar progressant, tot i que de forma moderada, a la Ciutat Comtal setcentista. A més a més, segons ens informa Burgos, aquesta xifra col·loca la capital catalana molt per sobre de ciutats com València o Múrcia i en una situació intermèdia en comparació amb París i Lió (recordem-ho: les capitals de l'edició francesa), o el conjunt de ciutats de l'oest de França estudiades per Jean Quéniart.<sup>24</sup> I quins eren els barcelonins i les barcelonines que tenien més contacte amb els materials de lectura? El primer lloc el continuaven ocupant els estaments eclesiàstics; seguïen la noblesa i les professions liberals (“los miembros de la nobleza titulada, el clero, los juristas y los médicos, 9 de cada 10 poseen libros en el siglo XVIII”); en quart lloc, els militars de baixa graduació, funcionaris, comerciants i fabricants; i, finalment, els grups més populars (artesans, assalariats, criats, pagesos i pescadors). Burgos també es planteja la relació entre l'augment de la possessió de l'imprès i l'alfabetització, i mostra com un dels nexes va ésser l'extensió de les escoles arreu del territori català en el transcurs del segle XVIII.

Certament, l'alfabetització a la Catalunya de la Il·lustració és un tema tan important com poc explorat. Per això, el mateix professor Burgos li dedicà un valuosíssim article (1994) en el qual vincula l'alfabetització amb el creixement de les escoles de primeres lletres en el transcurs del Set-cents.<sup>25</sup> I no sols això: l'autor també qüestiona la imatge historiogràfica tradicional que afirmava o defensava una profunda divisió entre el món urbà, una illa d'alfabetització en progressió contínua al llarg del Set-cents, i el món rural, un mar estancat d'analfabetisme. Efectivament, i com veurem més avall, aquesta visió difícilment correspon a la realitat, almenys per a algunes zones del camp català.

Per tal d'obtenir una visió general de l'extensió de la xarxa escolar bàsica, Burgos creua les dades extretes de tres fonts, a saber: els interrogatoris de Francisco de Zamora sobre les escoles recollits per Caterina Lloret, les referències del mateix Zamora en el seu *Diario de los viajes hechos en Cataluña* i la documentació de la Reial Audiència (ACA). La informació així obtinguda li permet dibuixar el mapa de bona part de les poblacions catalanes que, entre 1730 i 1800, van tenir escola: de les localitats amb més de 1000 habitants (un total de 164), el 69% van disposar d'escola; de les majors de dos milers d'habitants (61), el percentatge és del 85%. Amb altres paraules, “alrededor de la mitad de la población catalana vivía en lugares que tuvieron escuela abierta en algún momento del siglo XVIII. Pero también encontramos más de medio centenar de poblaciones entre los 500 y los 1000 habitantes”. Per descomptat, aquestes xifres no ens informen dels nivells d'alfabetització, “pero sí resulta un indicio importante a considerar a la hora de evaluar las condiciones de la difusión de la cultura escrita en Cataluña”. I, pel que fa al camp, malgrat que, en general, l'alfabetització no devia ésser comparable a la dels grans nuclis urbans, especialment Barcelona, a les zones on predominava l'economia del mas, la població mantenia una relació intensa amb la cultura escrita: gestionar el patrimoni exigia coneixements de xifres i de lletres, i formar l'hereu i educar els fadrísters va estimular el procés (o processos) alfabetitzador. Definitivament, com conclou Burgos, fou la societat, i no tant l'estat –o el reformisme borbònic– ni l'Església, la que actuà com a motor de l'alfabetització, tant a les ciutats com a l'àmbit rural.

## 2 La Catalunya urbana: la ciutat de Barcelona

A la Barcelona dels segles moderns, com hem pogut observar, els nivells d'alfabetització i la familiaritat amb els documents escrits eren prou notables. I no només a la llar o l'esfera privada, sinó també a les vies públiques a través del que Armando Petrucci defineix com la “scrittura esposta”,<sup>26</sup> culta i popular, monumental i humil: els rètols de les botigues (que podien combinar lletres i imatges); els cartells que

23 BURGOS, Javier. *Imprenta y cultura del libro en la Barcelona del setecientos (1680-1808)*, tesi doctoral dirigida per R. García Cárcel, 2 vols., Barcelona, UAB, 1993.

24 QUÉNIART, Jean. *Culture et société urbaines dans la France de l'Ouest au XVIIIe siècle*. París: Klincksieck, 1978.

25 BURGOS, Javier. “Alfabetización y escuela en Cataluña en el Siglo de las Luces. Una hipótesis interpretativa”, *Manuscritos*, 12 (1994), p. 109-147; Sobre l'extensió de l'ensenyament de primeres lletres a l'Espanya de la segona meitat del segle XVIII, *vide* també VIÑAO, Antonio. “Alfabetización e ilustración...” *op. cit.*, p. 261.

26 PETRUCCI, Armando. *La scrittura. Ideologia e rappresentazione*. Torí: Einaudi, 1986, p. XX; *ibid.*, “Poder, espacios urbanos, escrituras expuestas: propuestas y ejemplos”, dins *id.*, *Alfabetismo, escritura, sociedad*, pròleg de R. Chartier i J. Hébrard, traducció de J. C. Gentile Vitale, revisió d'A. Castillo. Barcelona: Gedisa, 1999, pp. 60-61.

anunciaven les disposicions de les autoritats (prèviament pregonades “als llocs acostumats”) i que eren afixats “pels cantons” de la ciutat; pasquins manuscrits i d'estampa col·locats als portals; les inscripcions sobre les llindes i les finestres dels edificis; les làpides commemoratives de les corporacions; els exvots dels temples; etcètera. Quines devien ésser les respostes del(s) públic(s) davant d'aquests documents? Quines foren, per exemple, les reaccions dels assistents als actes d'escarni als condemnats, convenientment anunciats a viva veu i explicats amb rètols, com ara el que sofrí un reu vigatà el 16 de gener de l'any 1643? En aquesta data, Josep Pujalt va haver de romandre dalt d'una escala col·locada a la “plassa dels Traïdors” de Barcelona, amb “un rètol de lletra grossa al davant en lo qual se deia que lo Real Consell lo havia condemnat en haver estar allí de aquella manera per espai de tres horas, y després tres anys de galera perquè havia parlat mal de Sa Magestat Christianíssima que Déu guarde”. Segons un cronista anònim, “ben afecte” a la revolució catalana i de qui hem copiat el fragment anterior, “Dita sentència aparegué molt bé a tothom, y com a cosa nova y va acudir tota Barselona a veurer-lo”<sup>27</sup>. No era, però, una completa novetat. Tres dècades abans, el 22 de juliol de 1612, Gabriel Monclús, natural de Maella (regne d'Aragó), va ésser condemnat a una infàmia pública semblant per haver robat les flautes o tubs de l'orgue de Santa Caterina; el rètol o “epitafi” que li posaren al pit, avui conservat a l'AHCB, fins i tot fou acompanyat per un dibuix del furt –una representació del lladre i sacríleg Monclús persuadit pel diable–, això és, un reclam o una ajuda visual per a la població analfabeta o semianalfabetizada.<sup>28</sup> Sens dubte, aquelles persones que no sabien llegir, van escoltar el contingut dels rètols reproduïts per la veu d'algun oficial o per alguns dels assistents a l'acte. Rètols similars, com també altres textos i imatges, permanents o efimers, deurien despertar l'interès dels vianants o, almenys, encuriosir-los, tant als autòctons com als forans. Però, tal vegada, mentre que totes aquelles escriptures “exposades” “sense qualitat” podien atreure molt més l'atenció de la població semialfabetizada, els patricis podien gaudir especialment dels epigrames presents a les cases dels nobles com els Agullanes que esmenta Dionís Jeroni Jorba (1585), o també d'aquelles inscripcions molt més antigues com eren les del període romà.<sup>29</sup>

Quins motius contribuïen a estimular l'alfabetització i la semialfabetització urbana? Per a la formació de la classe dirigent barcelonina de l'època moderna, estudiada per James S. Amelang, la cultura escrita va jugar un paper fonamental com a instrument de distinció i de diferenciació social: com es defensava en distints tractats, la noblesa podia ésser adquirida mitjançant el conreu de les lletres, mentre que els nobles tradicionals podien combinar les armes i l'estudi.<sup>30</sup> Ho comprovem, per exemple, en la formació (i ascensió social) de don Josep Faust de Potau i Ferran. Nascut el 1685 a Barcelona, era el fill de don Cristòfol Potau i Oller, senyor de Çarreal i Cabra. “The family had risen from provincial gentry origins to full aristocratic rank in the late 1650s, and in 1703 Philip V named Cristofol the first Count of Vallcabra”. Per això, l'educació de Josep, estudiada pel mateix Amelang, fou esmerada: a l'edat de 10 anys va entrar al Col·legi de Cordelles i hi va romandre fins 1701, havent completat la formació “secundària”. Llavors rebé classes particulars d'un mestre de llegir, escriure i comptar. També va començar a rebre classes de ball, i un altre tutor l'instruí en l'art de l'esgrima segons l'estil italià. Posteriorment, va formar-se com a jurista i el 1704 ja era doctor en ambdós drets. Reuní una biblioteca apreciable.<sup>31</sup>

I els advocats en actiu, els metges i els mercaders no sols entenien les lletres com un element de prestigi social, sinó també –i principalment– com un instrument pràctic indispensable per a l'exercici de les seves professions: a la Barcelona del segle XVI, per exemple, un de cada dos mercaders posseïa llibres de comptes.<sup>32</sup> Fou justament en aquest segle quan, d'acord amb Richard L. Kagan, es produí una “educational revolution” a Espanya caracteritzada pel creixement de col·legis, escoles i universitats on es formaren

27 *Diari «anònim» barcelonès de la Guerra de Separació* [BUB, ms. 211, f. 286-313v], dins *Cròniques de la Guerra dels Segadors*, a cura d'A. Simon i Tarrés. Barcelona: Curial - Fundació Pere Corominas, 2003, p. 336-337; i DACB, vol. XIII, anys 1641-1644, p. 206.

28 Aquest rètol en pergami (56 x 48,8 cm) havia estat custodiat pel Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona (MHCB-1158) fins l'any 2008, quan fou transferit a l'AHCB.

29 JORBA, Dionís J. *Descripció de las excellencias de la muy insigne ciudad de Barcelona. Compuesta por Dionysio Hieronymo de Jorba. Traduzida de latin en roman[n]ce castellano por Joa[n] Miguel de Rosers, vezino di[ch]a ciudad. Dirigida a los muy Illustres Señores Consejeros della, en este año de 1585 (...)* Barcinone [Barcelona], apud Hubertum Gotart, 1585, f. 12v-13.

30 AMELANG, James S. *La formación de una clase dirigente. Barcelona 1490-1714*. Traducció de J. Beltrán Ferrer. Barcelona: Ariel, 1986, p. 108-117.

31 AMELANG, James S. “The education of Josep Faust de Potau (1700-1711). *Bulletin of Hispanic Studies*, vol. 63, 3 (1986), p. 257-264.

32 PEÑA, Manuel. *Cataluña... op. cit.* p. 146.



secretaris, magistrats, eclesiàstics i altres servidors de la Corona i el seu imperi.<sup>33</sup> Però la necessitat social d'escriure no afectava només les elits sinó també els artesans i altres grups: com recorda el citat Amelang, “las prácticas contables municipales de Cataluña impusieron la alfabetización por necesidad burocrática. El gobierno municipal de Barcelona obligaba a los albañiles a elaborar y firmar albaranes donde especificaran la naturaleza exacta del trabajo que les hubieran encomendado, la suma abonada y la fecha”.<sup>34</sup> Efectivament, en els llibres de comptes del clavari barceloní trobem registrats aquesta mena d'albarans, com també els de molts d'altres professionals: fusters, manyans, dauradors, etcètera. En el cas d'alguns oficis, com ara els mestres impressors, per raons força òbvies, el seu contacte amb l'escriptura era quotidià. El tipògraf Esteve Liberòs, per exemple, va examinar l'estampació de 1500 còpies d'un memorial de la ciutat imprès per part de Sebastià i Jaume Matevat. Sota la supervisió del clavariat, Liberòs va deixar escrita del seu puny i lletra la nota següent:

“Dich yo Esteve Lliberos estamper q[ue] del present comte justa ma conciencia se-n poden donar a rao de nou reals la resma y en lo demes de quatre dines la planxa va molt be [segueixen dues línies ratllades] fet de ma mia propia vuy als 14 de octubre 1632”.<sup>35</sup>

Els comptes, els acords i la correspondència de les altres universitats catalanes també reflecteixen, en major o en menor mesura, aquest vincle directe dels artesans amb el món de les lletres i de les xifres, com també els inventaris *post mortem* preservats en els arxius de protocols.<sup>36</sup> Citem dos exemples de la ciutat de Girona: el primer correspon a Pere Ferrer, un calceter i batlle de les aigües que, a l'octubre de 1637, féu la suma del que era degut a Pere Giralt per unes obres a la sèquia (1636);<sup>37</sup> i el segon exemple ens l'ofereix el paraire i polvorer Antoni Vila, el qual va escriure els comptes de les salves d'artilleria que foren disparades per les processons de Sant Narcís i del Corpus “per trobar se present sa exsalia en ditas profasons lo any 1636”.<sup>38</sup> En veritat, la relació d'aquests artesans amb el govern de la ciutat, com també amb l'Església, era mediatitzada per l'escriptura.

## 2.1 Llegir, escriure, comptar: l'aprenentatge de les pràctiques culturals

Fos per prestigi o fos per necessitat, com es realitzava l'aprenentatge de l'escriptura, de la lectura i de l'aritmètica? D'entrada, podem assenyalar les pràctiques autodidactes a través de llibres de mostres o llibres escolars elementals que Peña detecta durant el Cinc-cents, així com la formació dels aprenents a les botigues,<sup>39</sup> i això sense oblidar l'educació rebuda a la pròpia llar gràcies a algun familiar o per mitjà d'un preceptor privat. Però, com és sabut, més enllà d'aquestes pràctiques de les esferes familiar i laboral, la Ciutat Comtal tenia escoles eclesiàstiques des de l'edat mitjana: algunes es dedicaven a l'ensenyament bàsic (llegir, escriure i comptar, a més, és clar, de la instrucció religiosa); d'altres, les anomenades “escoles majors”, en canvi, s'especialitzaren en l'ensenyament “secundari” (llatí i les arts liberals). Per a l'estament nobiliari, a les acaballes del segle XVI, s'inaugurà el Col·legi de Santa Maria i Sant Jaume, més conegut

33 KAGAN, Richard L. *Universidad y sociedad en la España moderna*, pròleg de J. A. Maravall, trad. de L. Toharia. Madrid: Tecnos [1974] 1981. Segons Kagan, aquesta revolució “vino seguida por dos siglos de estancamiento y declive” (fig. 8, p. 244). Cf. RODRÍGUEZ-SAN PEDRO BEZARES, Luis Enrique. “La matrícula en la Universidad de Salamanca (1598-1625)”. *Historia de la educación. Revista interuniversitaria*, 5 (1986), p. 71-105; i PELORSON, Jean-Marc. *Les «Letrados», juristes castellans sous Philippe III. Recherches sur leur place dans la société, la culture et l'état*. [Poitiers], 1980, esp. p. 101.

34 AMELANG, James S. *El vuelo de Ícaro. La autobiografía popular en la Europa moderna*, traducció de P. Gil Quindós. Madrid: Siglo XXI, 2003, p. 46. D'acord amb Manuel Arranz Herrero, a la Barcelona del segle XVIII, el 85% (aprox.) dels mestres agremiats del sector constructiu estaven alfabetitzats, almenys així ho estima basant-se en l'estudi de la documentació notarial i gremial, ARRANZ, Manuel. *Los profesionales de la construcción en la Barcelona del siglo XVIII*. Tesi doctoral dirigida per P. Molas Ribalta, 5 vols. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1979, p. 163.

35 Arxiu Històric de Barcelona (AHCB), Consell de Cent, *Memorials de comptes*, 1632-1633, f. 787.

36 Per a la primera meitat del segle XVII, entre 1601 i 1652, Antonio Espino López ha identificat 131 inventaris *post mortem* amb llibres que corresponien a individus dels estaments populars barcelonins (artesans, criats, pagesos), o sigui, un 22,66% del total d'inventaris amb materials impresos i manuscrits (578). Amb casos com el d'Antic Pedro (1608), un cardador de llana que disposava «d'alguns llibres de estampa diuen serviran per lo minyó per a llegir», o el de J. Sayés (1634), un fuster que posseïa llibres adequats per al seu ofici. D'altres, en canvi, tenien llibres de temàtica religiosa i d'història. ESPINO, Antonio. “Libros, lecturas y lectores...” *op. cit.*, p. 219-221.

37 Arxiu Municipal de Girona (AMGi), *Manual d'acords*, 1637, f. 200 (fol. moderna en llapis). Altres exemples: entre f. 155 i 156; entre f. 168 i 169 [217-218]; i entre f. 170-171 [211-216].

38 AMGi, *Manual d'acords*, 1637, f. 213. Un altre exemple de l'any 1637: f. 214.

39 PEÑA, Manuel. *Cataluña...* *op. cit.* p. 130.

com a “Cordelles”, amb una capacitat per a 70 alumnes d’entre 12 i 18 anys. El 1635, després de superades algunes resistències, la direcció d’aquest col·legi va ser acceptada per la Companyia de Jesús, malgrat que, a causa de la conjuntura bèl·lica, aquesta no es féu efectiva fins als anys de la Pau dels Pirineus.<sup>40</sup> No era l’única institució regentada pels jesuïtes: el veí Col·legi de Betlem també era gestionat pels membres de la Companyia. I per part del govern municipal existia una escola de primeres lletres gratuïta coneguda com el “Corralet”, hereva d’una altra que és esmentada a les *Ordinacions per reformacio y perpetua fundacio dela Universitat del Studi General de la ciutat de Barcelona* de 1559 i impreses el 1560. En aquestes *Ordinacions*, a la disposició intitulada “Dels minyons qui aprenen de legir en dit Studi”, s’ordenà que els nens que aprenien a llegir (“alguns fills dels amos” amb qui estaven els estudiants de les facultats, “y altres minyons als quals mostren de legir”) es reunissin en un porxo dels patis de l’Estudi per aixoplugar-se i “studiar de legir”; també s’establí que aquests minyons anessin diàriament a aprendre la doctrina cristiana a l’església de Betlem:

“Item attes que molts dels studians qui en ciutat ab altri y venen a oyr en dit Studi algunes de dites facultats, porten ab llur companyia alguns fills dels amos ab qui estan en dit Studi, y altres minyons als quals mostren de legir, y dits minyons van divagant per los patis del Studi, y no tenen en dits patis loch algu per sotsplujar en temps de pluja. Statuexe[n], perço y ordenen que en dits patis sia fet algun porxo ahont se puixen tots recullir en temps de pluja, y estudiar de legir. E que tots los dits minyons qui aprenen de legir perque sien introduïts en lo temor de Deu, y sapien la doctrina christiana, de les dos hores apres dinar fins a les tres hores quiscun dia sien obligats anar a la sglesia de Bethlem, pera q[ue] alli los amostren la doctrina christiana, y que algun pare de la Companyia de Jesus se procure, vaja quiscun dia a dita hora al Studi per portar los a dita sglesia, y lo mateix tocadés les tres hores los torne ab orde a dit Studi, y pera que se avesen al principi a sants y bons exercicis e virtuosos.”<sup>41</sup>

No sembla que la mesura fos efectiva: el novembre de 1570, els consellers deliberaren sobre la construcció d’un porxo per a recollir els minyons que “aprenen de llegir” i que divagaven per l’Estudi General molestant els estudiants.<sup>42</sup> Posteriorment, s’acordà bastir un “lloch commodo” per a l’ensenyament dels més petits, però sembla que no es féu res fins al 1589, quan la Ciutat va aprovar la construcció del Corralet.<sup>43</sup> El 1596, l’escola ja funcionava, tot i que les obres no finalitzaren fins a l’any següent.<sup>44</sup> L’edifici s’ubicava a la Rambla, a prop de l’Estudi General, fins al principi del segle XVIII. El 1702, “donya” Maria Espuny i Berardo, que vivia en el carrer de la Canuda, suplicà al Consell de Cent que, havent obtingut una llicència reial per obrir finestres, portes i balcons en la muralla de la Rambla, no havia pogut materialitzar-ho per tenir el Corralet davant de la seva casa. A canvi que els consellers li permetessin executar l’obra, Espuny va comprometre’s a edificar una nova escola en un terreny de la seva propietat, “en lo carrer dit de la Canuda, junt al portal dit dels Estudis”. La concòrdia entre les parts fou signada el 29 de novembre del mateix any.<sup>45</sup>

Entre la documentació del Consell de Cent, les mencions a l’escola del Corralet són relativament freqüents: el pagament anual del salari del mestre, algunes reformes o arranjaments constructius puntuals, etcètera.<sup>46</sup> El 1638, gràcies a les *Ordinacions y nou redres de la Universitat Literaria de la present Ciutat de Barcelona*, sabem que el mestre de minyons municipal havia d’ésser “una persona de bona fama congruo gramatich

40 Vide BORRÀS I FELIU, Antoni (S.I.). “El Col·legi de Santa Maria i Sant Jaume, dit vulgarment de Cordelles, i la Companyia de Jesús”. *Analecta sacra tarraconensia*, 37 (1964), pp. 399-465. Com demostra aquest autor, el col·legi no fou operatiu fins a la dècada de 1590, una data molt allunyada de la seva suposada fundació tradicional (1538) que dona Narcís Feliu de la Peña (*Anales de Cataluña*, 1709, t. III, llibre XIX, cap. V, p. 180).

41 *Ordinacions per reformacio, y perpetua fundacio dela Universitat del Studi General de la ciutat de Barcelona*. Barcelona: en casa de Jaume Cortey, 1560 [a xviii de juliol 1560]. Citem a partir de l’exemplar conservat a la UB, reserva, AHUB-1/1 (fol. ms. d’una mà posterior, en llapis).

42 AHCB, Consell de Cent, *Deliberacions*, 1569-1570, f. 109; Vide Ajuntament de Barcelona - Assessoria Tècnica de la Comissió de Cultura. *Les construccions escolars de Barcelona. Recull dels estudis, projectes i altres antecedents que existeixen en l’Ajuntament per la resolució d’aquest problema*. 2a edició. Barcelona: Tallers d’Arts Gràfiques Henrich i Ca., 1921, p. 9-14.

43 AHCB, Consell de Cent, *Deliberacions*, 1588-1589, f. 27, 38 i 54.

44 AHCB, Consell de Cent, *Deliberacions*, 1596-1597, f. 81.

45 *Les construccions escolars... op. cit.*, p. 12-14.

46 Alguns exemples: AHCB, Consell de Cent, *Deliberacions*, 1629-1630, f. 113 (salari del mestre de minyons) i f. 232 (petició del salari del mestre); *ibid.*, 1650-1651, f. 323 (salari del mestre); *ibid.*, 1654-1655, f. 218-220 (salari del mestre de minyons); *ibid.*, 1655-1656, f. 220 (lloguer d’una casa per establir-hi una escola de nens). En temps de Carles II, el prevere Valentin Loret, aleshores mestre del Corralet, suplicava als consellers la gratificació acostumada de 100 lliures anuals, AHCB, Consell de Cent, *Deliberacions*, 1669-1670, f. 12.

major de edat de vint y sinch anys destre en llegir” i que, des de les 7 fins a les 10 del matí i de les 2 a les 5 de la tarda, tenia l'obligació d'ensenyar a llegir els alumnes. També els explicava la doctrina cristiana “al manco de les quatre horas a las sinch” i havia d'acompanyar els nens a les processons de santa Madrona “y de pregarías generals que fa la Ciutat” fent cantar la lletania als minyons.<sup>47</sup> Tanmateix, desconeixem l'evolució del nombre d'alumnes de l'escola, variable dins d'un mateix any, des dels seus orígens fins a la seva extinció, exceptuant alguna dada puntual, prou valuosa: l'any 1687, segons un testimoni coetani, Josep de Monfar i Sorts, els nens del Corralet eren més de quatre-cents. El dietarista Monfar, un ciutadà honrat i doctor en ambdós drets, va descriure la següent processó celebrada durant la festa de Nostra Senyora del Carme:

“Primeramente los niños del Correlet con su m[ae]stro sacerdote, y eran mas 400 cantando la Letania de la Virge[n] y el m[ae]stro los iba capitaneando todos vestidos de blanco, y a pie descalzo. Y con un s[an]to XPO [Cristo] muy devoto, y los niños iba[n] con mutxa devocion.”<sup>48</sup>

El Corralet va desaparèixer arran del desenllaç del conflicte successori el 1714 i de la penúria econòmica del nou ajuntament.<sup>49</sup> A la darrera de l'estiu de l'any 1718, poc abans que es constituís el primer ajuntament borbònic, Felip V va sancionar una *Real cedula de dotacion en la qual su magestad establece, y declara el nuevo reglamento de gastos anuales del Cuerpo Politico del Comun de la Ciudad de Barcelona, con expression de los oficios que deben quedar existentes, y los que restan suprimidos. Dada en San Lorenzo el Real à diez y seis de setiembre de mil setecientos diez y ocho* (Barcelona, Joseph Teixidó), un document que assentà “els fonaments econòmics de la nova Ciutat, després d'abatre'n l'organització del Consell de Cent i de confiscar-ne la hisenda”<sup>50</sup> i que, en conseqüència, va suposar el tancament de l'antiga escola municipal.

El Corralet no era, per descomptat, l'única escola barcelonina. En altres estudis es podia aprendre a llegir, a escriure i a comptar (tres pràctiques separades i amb preus distints):<sup>51</sup> existien nombroses escoles privades i mestres que oferien els seus serveis, així com aquells estudis que es beneficiaven d'una fundació pia. Aquest darrer és el cas d'una escola situada al carrer dels Tallers: fou fundada el 1613 per Jerònima Colom i Canyellas, la qual n'encomanà l'administració al rector de Santa Maria del Pi i als prohoms de la Confraria dels Ollers, “dotandola de setanta lliuras anuales por la manutencion del maestro, quien tiene obligacion de enseñar la doctrina christiana, de leher, y escribir a los niños de la calle dels Tellers, y sus cercanias, sin paga alguna, si solo por amor de Dios”. El 1760 encara funcionava<sup>52</sup>. Però amb independència del tipus d'escola a la qual assistissin, els nens solien començar l'ensenyament al voltant dels 7 anys, quan es considerava que tenien ús de raó. En general, primer aprenien a llegir (a pronunciar la lliçó en veu alta) i, després, a escriure i, si els pares s'ho podien permetre (i el mestre estava capacitat), a comptar. El següent pas podia ésser l'aprenentatge de la gramàtica: el 1685, per exemple, el noble don Ignasi de Miquel i de Soler, fill de la ciutat

47 *Ordinacions y nou redres de la Universitat Literaria de la present Ciutat de Barcelona en 1638*, BUB, ms., 5 fulls + 88 fols. *Vide Les construccions escolars... op. cit.*, p. 11-12. El 1638 el mestre de minyons era Pere Spanyol, el qual feia molts anys que exercia aquest ofici. Quan morí fou substituït per un estudiant de Teologia originari de Berga, AHCB, Consell de Cent, *Deliberacions*, 1640-1641, f. 149 i 160.

48 BUB, ms. 399, *Diario. Tomo quinto. Anno 1687 del mesmo Joseph de Monfar y Sorts ciu[dadano] hon[rado] de Bar[celona]a y d[octo]r en Artes y Leyes aetatis suae 56 annos*, [f. 81v], 16-VII-1687.

49 CARRERA PUJAL, Jaime. *La Universidad, el Instituto, los Colegios y las Escuelas de Barcelona en los siglos XVIII y XIX*. Barcelona: Bosch, 1957, p. 147; AZCÁRATE RISTORI, Isabel de (ODN), “La enseñanza primaria en Barcelona desde 1600 a 1772”, separata de *Cuadernos de arqueología e historia de la ciudad*, 5 (1964), p. 135.

50 MERCADER, Joan. *Felip V i Catalunya*. 2a ed. Barcelona: Edicions 62, 1985 [1968], p. 164.

51 A la Castella de l'època moderna, els estudiants pagaven quotes diferents segons l'aprenentatge escollit: com afirma Richard L. Kagan, “lo más barato –dos reales al mes– era aprender sólo a leer; los que querían aprender a leer y escribir debían pagar cuatro; los que aprendían además a contar pagaban seis”. El 1642, una tercera part dels alumnes de Madrid només pagava per aprendre a llegir, mentre que, per descomptat, els nens de les famílies més pobres no podien permetre's ni aquesta educació bàsica. KAGAN, Richard L. *Universidad y sociedad... op. cit.*, p. 55-59 (la citació és a la p. 56). A la Girona del 1618, el salari acostumat del mestre era el següent: els nens de beceroles 1 sou, els de “sams” 1 ral, els d'escriptura 3 sous i els de comptar 4, BATLLE Y PRATS, LUIS. “La Enseñanza General Básica en Gerona en el siglo XVII”, dins *Los antiguos centros docentes españoles. Comunicaciones presentadas en el Pleno de la Asamblea celebrado en San Sebastián, los días 9 al 11 de diciembre de 1971*. Sant Sebastià: Patronato José Maria Quadrado, 1975, p. 184 i 191; A l'escola pública del Prat de Llobregat, l'any 1724 el mestre cobrava 1 ral (= 2 sous) als alumnes si aprenien de llegir, i 3 sous si els ensenyava també a escriure i a comptar, *Un quadern escolar pratenc del segle XVIII*, estudi a cura de J. Codina, El Prat, 1980, p. 10; “A Montblanc el 1734 mensualment la quantitat a rebre dels alumnes variava segons la lliçó donada: per llegir fins els Salms s'exigia 1 s.; fins la doctrina 2 s.; fins a escriure 3 s.; i escriure 4 s.”, GRAU, Josep M. T.; PUIG, Roser. “Instrucció pública i alfabetització a Montblanc en el segle XVIII”. *Aplec de treballs*, 8 (1987), p. 119-120.

52 AHCB, *Polític i representacions* [nom original de la sèrie: “Político. Representaciones”], 1760-1761, f. 25v-26.

de Girona i de 10 anys d'edat, era “estudiante de la primera clase de Gramatica”<sup>53</sup>. Els mestres, encara que tinguessin una escola oberta, també podien ensenyar alguns alumnes (nens i adults) de forma particular<sup>54</sup>, això sí, sempre sota l'atenta mirada de l'autoritat eclesiàstica.

En efecte, l'Església catòlica vigilava les escoles i l'ensenyament que era impartit als estudiants: d'ençà de Trento l'educació dels més menuts fou un objectiu principal. Per això, i fins a la segona meitat del segle XVIII, els bisbes disposaven de la potestat d'autoritzar els mestres del Principat a través d'una llicència i aprovació<sup>55</sup>. Als docents se'ls exhortava que mostressin i inculquessin les següents pràctiques i hàbits als minyons:

“no sols de ben llegir, escriurer y comptar sino tambe bons costums y practicas, procurant, que ojen missa los dies de precepte, y si es possible lo officí mayor y sermo, y que digan lo Rosari, y se confessen en les festes principals, y no juren, ni barallen, ni flastomen, y que sien obedients a sos pares, y als qui tindran carrech dells, y que ab tots sie[n] ben criats, y ·ls ensenyen la doctrina christiana, de modo que cada quinze dies passen tota, axi test com declaracions: y per a mes conformitat usaran tots la Doctrina Cathalana del pare Ledesma, y que ·ls mostren de llegir per llibres bons y devots, y no le çuffran llibres de amors, ni de cosas profanes”<sup>56</sup>

Aquesta supervisió eclesiàstica no sols afectava els mestres de manera individual sinó també col·lectiva o corporativa: a l'estiu del 1657 s'aprovaren les primeres ordinacions conegudes dels mestres de minyons barcelonins per a formar confraria. L'impuls episcopal havia estat decisiu:

“Los maestros de esta ciudad se gobernaban antiguamente con unas Ordinaciones hechas por los ill[ustrísi]mos señores obispos de esta ciudad, ó por sus vicarios generales las mas antiguas, que ha visto el ayuntamiento son de fecha de 7 de agosto de 1657. Otras del año 1713, y actualmente [1760] se gobiernan con otras, hechas por el ill[ustrísi]mo señor don Francisco del Castillo, y Vintimilla obispo de esta ciudad en 2 de octubre del 1740”.<sup>57</sup>

De fet, l'Església barcelonina va tutelar les diverses ordinacions de la confraria dels mestres de llegir, escriure i comptar de la ciutat, sota l'advocació de sant Cassià, fins 1760. En aquest darrer any, el 15 d'abril, foren aprovades per la Reial Audiència.<sup>58</sup> Però la intervenció eclesiàstica no s'acabava amb la sanció de les disposicions legals i morals que regien el magisteri: els bisbes també s'ocuparen del bon funcionament de les escoles, tal com ho exemplifiquen les *Ordinacions fetes per la bona ensenyança dels minyons i mestres de llegir i escriure* que Ildefonso de Sotomayor va publicar el 1678. En aquestes ordinacions, a més de recollir la petició de 17 mestres que demanaven millorar les escoles de Barcelona,<sup>59</sup> es regulava l'acte mensual de

53 BUB, ms. 397, [f. 42v-43]. Unes dècades abans, Joan Guàrdia, un pagès benestant d'Osona, explicava que un seu fill, anomenat Francesc i que residia fora del mas, “ia sabia prou de gramàtica, y fou la desdixxa que no comensaren de llagir filosofia a Vich y axí volgé oir altro any de gramàtica”. Francesc probablement havia nascut el 1642 i llavors tenia uns quinze anys d'edat. PLADEVALL Antoni; A. SIMON, Antoni. *Guerra i vida pagesa a la Catalunya del segle XVII segons el «Diari» de Joan Guàrdia, pagès de l'Esquirol, i altres testimonis d'Osona*. Barcelona: Curial, 1986, p. 110.

54 BOUZA, Fernando J. *Del escribano a la biblioteca. La civilización escrita europea en la alta Edad Moderna (siglos XV-XVII)*, Madrid, 1997, p. 53.

55 A la Barcelona del 1759, l'expedició del títol de mestre, una vegada superat l'examen gremial, passà a ésser competència exclusiva de la Reial Audiència, mentre que la llicència episcopal es limità a certificar la “bona conducta” de l'aspirant i la suficiència en la doctrina cristiana. Des d'aleshores, el permís per a tenir escola oberta corresponia a l'autoritat civil. Aquest nova organització fou recollida en els estatuts del Col·legi de Mestres de Primeres Lletres (1760). Ara bé, al final de la dècada de 1760 i a principis de la següent, el bisbe Josep Climent va tornar a expedir títols de mestre i autoritzacions per a tenir escola oberta, DELGADO, B. “Los maestros del arte de enseñar a leer, escribir y contar de Barcelona (1657-1760)”, dins *Educación e Ilustración en España. III Coloquio d'Història de l'Educació = III Coloquio de Historia de la Educación (Barcelona, 1984)*. Barcelona: UB, 1984 (DL), p. 411; VENTURA, Montserrat. “Un episodi de la història escolar de Barcelona (1759-1788)”. *Pedralbes* 8, II (1988) [Actes del Segon Congrés d'Història Moderna de Catalunya], p. 324-326.

56 *Synodi barcinonensis dioecsanæ sub admodum illustri ac reverendissimo domino domo Ildefonso Coloma barcinonensi episcopo ac regio consiliario. Acta leges, et constitutiones totam fere ecclesiasticam disciplinam complectentes. In quibus, quæ pertinent ad morum reformationem, & parochorum instructionem quam brevissime describuntur*. Barcinonæ [Barcelona]: apud hæredes Jacobi Cendrati anno 1600, p. 254.

57 AHCB, *Polític i representacions*, 1760-1761, f. 26r-v.

58 DELGADO, B. “Los maestros...” *op. cit.*, p. 406-417.

59 Es tractava de mestres amb llicència o autoritzats. Vuit dècades més tard, el 1760, el nombre era gairebé el mateix: 16 mestres en exercici (si incloem un docent-prevere de la causa pia del carrer dels Tallers) amb la previsió d'arribar als 21, AHCB, *Polític i*

la confessió dels alumnes, la distància mínima entre els establiments escolars o la seva correcta distribució urbana.<sup>60</sup>

Tot aquest interès de l'Església per l'ensenyament, indissociable de la formació dels fidels (l'objectiu essencial),<sup>61</sup> demostra l'extensió del “fenomen educatiu” entre els distints components del cos social. L'ensenyament, doncs, no era exclusiu o privatiu de les famílies més privilegiades. D'acord amb Albert Garcia Espuche, “A Barcelona hi havia molts centenars de nens que rebien ensenyament en escoles privades, i no es tractava pas dels fills i filles dels més acabats”. Al popular barri de la Ribera hi havia com a mínim dos establiments d'aquesta mena. El 1700, els minyons acollits en els llocs d'ensenyament no oficial devien ésser més de 2600.<sup>62</sup> Una xifra molt superior a la d'un segle enrere: a l'inici del XVII, amb motiu de les festes per la canonització de sant Ramon de Penyafort, el dominic Jaume Rebullosa esmenta una processó devota de “mas de 700 muchachos de la escuela [el Corralet] con vestiduras y tunicas blancas y coronas de rosas todos con vela de cera blanca en las manos ence[n]didas, con su maestro y otros q[ue] los ordenavan”.<sup>63</sup> També van desfilar els alumnes d’una escola de leer, escribir y contar de la Ribera”, una altra processó de molts nens d’una altra escola del mateix barri, 240 nens “de una escuela particular”, i 312 més d’un parell d’escoles també particulars. O sigui, un total molt superior a 1250 escolars. Les xifres ofertes o citades per Rebullosa potser no són del tot fiables, però almenys sí que són il·lustratives d’una percepció: l’educació dels minyons, fins i tot entre els estaments més populars, estava prou estesa a la capital catalana i era digna de manifestar-la en els rituals públics.<sup>64</sup> De fet, alguns tallers artesans fins i tot funcionaven paral·lelament o simultània com a escoles fora dels controls civil i eclesiàstic: és el cas de l’obrador de Joan Ponç († 1660), qui combinava l’ofici de pellisser amb el de “magister puellorum” o “magister scribendi et computorum”; o el del taller d’Andreu Puig, fuster i mestre d’escriure.<sup>65</sup> “En qualsevol cas –escriu Xavier Torres–, una cosa és segura: de grat o per força, les classes subalternes no eren pas alienes al món de la lletra ni de la lletra impresa, sobretot a ciutat”.<sup>66</sup>

---

*representacions*, 1760-1761, f. 25-26. Tanmateix, la població de Barcelona havia crescut moltíssim: dels 32.000 a 35.000 habitants de la postguerra de Successió s’havia passat als 94.000-98.000 del període 1786-1790, VILAR, Pierre. *Catalunya dins l'Espanya moderna*. Barcelona: Crítica, 1986 [1962], vol. III, p. 71. El 1760 eren 3600 els nens en edat escolar, BURGOS, Javier. “Alfabetización y escuela...” *op. cit.* p. 115.

60 GARCIA ESPUCHE, Albert. *Barcelona 1700*. Barcelona: Empúries, 2010, p. 164-165.

61 Vide SOLÀ, Xavier. *La Reforma Catòlica a la muntanya catalana a través de les visites pastorals. Els bisbats de Girona i Vic (1587-1800)*, tesi doctoral dirigida per J. M. Puigvert. Girona: Universitat de Girona, 2006, p. 799 i 808-809. El 1704, en les constitucions sinodals de l’arquebisbat tarragoní promulgades per Josep Llinars, s’ordenà als representats de totes les poblacions de la diòcesi que es dotessin d’un mestre amb sou per tal que s’ensenyés als nens a llegir, a escriure, “et in doctrina christiana instruere”, *Constitutiones synodales archidioecesis tarraconensis, statuta, et promulgatae in synodo dioeciesana, quam in sua metropolitana ecclesia celebravit D.D. Fr. Josephus Linás ex regali ordine beatissimae Mariae de Mercede redemptionis captivorum archiepiscopus tarraconensis assumptus, hispaniarum primas, regiusque consiliarius, &c. Anno millesimo septingentesimo quarto, die quarta maii*. Barcinonae [Barcelona]: Ex Typ. Raphaelis Figuerò, 1704, tít. XXXVIII, “De magistris scholae”, constit. I, p. 359. L’estudi exhaustiu de les constitucions sinodals catalanes, i d’altres disposicions eclesiàstiques, és essencial per a reconstruir i comprendre la història de l’ensenyament i de l’escolarització. Cf. *Constitutiones synodales dioecesis gerunden*. (...) impreses l’any 1691.

62 GARCIA ESPUCHE, Albert. *Barcelona... op. cit.*, p. 164-165; id., *La ciutat del Born. Economia i vida quotidiana a Barcelona (segles XIV a XVIII)*, Barcelona, 2009, p. 398-399.

63 REBULLOSA, Jaime. *Relacion de las grandes fiestas que en esta ciudad de Barcelona se han echo, à la canonizacion de su hijo San Ramon de Peñafort, de la Orden de Predicadores: con un sumario de su vida, muerte y canonizacion; y siete sermones que los obispos han predicado en ellas*. Por F. Jayme Rebullosa prior de Santo Domingo de Balaguer. Dirigida a los conselleres y Consejo de la misma ciudad de Barcelona, Con licencia y privilegio, en Barcelona, en la empremta de Jayme Cendrat, año M.DC.I., p. 54-55. El memorialista Jeroni Pujades també va registrar aquesta processó dels “minyons de les escoles de psalms i basaroles i altres principis, ab lo mestre o sobrestant qui ensenya al Studi major”, però malauradament no aporta cap xifra, PUJADES, Jeroni. *Dietari de Jeroni Pujades*, edició a cura de J. M. Casas Homs, pròleg d’A. Duran Sanpere. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1975, vol. I (1601-1605), p. 98.

64 Aquest tipus de manifestacions eren habituals durant les celebracions religioses, o cívico-religioses, com ara en ocasió de la festa en honor “à la gloriosa v[irgen] y m[artir] s[an]ta Eularia de su traslادation, de S[an]ta Maria de la Mar à la catedral”, el 13 de juliol de 1687: “A las 7 de la mañana –escriu Josep de Monfar i Sorts– se continuaron en todas las parrochias las procesiones y los niños de las esuelas ivan delante cantando la Latania de N[uestr]a S[eño]ra”, BUB, ms. 399, *Diario... op. cit.*, [f. 79], 13-VII-1687.

65 AMELANG, James S. “L’autor...” *op. cit.*, p. 66-67. Es tracta de la traducció catalana del capítol quart (“Allegiances”) de *The flight of Icarus...*, p. 80-114 (les pàgines sobre Ponç i Puig: p. 113-114).

66 TORRES, Xavier. “Llegir, escriure i escoltar a la Barcelona del Sis-cents”, dins SANTANACH, Joan; *et al. Llengua i literatura. Barcelona 1700*. Barcelona: Barcino [etc.] 2011, p. 86.

### 3 Els municipis catalans

Recapitulant, tot aquest panorama de l'aprenentatge de la lectoescriptura, malgrat que encara és força mal conegut, sumat als percentatges de possessió dels materials impresos, mostra la ciutat de Barcelona com un espai cultural habitat per un nombre significatiu de persones alfabetitzades i semialfabetitzades durant l'època moderna. Fou així a la resta de poblacions catalanes? Podem convenir amb Javier Burgos que el lideratge històric del cap i casal sobre el conjunt del país degué influir poderosament sobre els altres municipis i potser estimulà, a escala local i a ritmes diferents, l'adopció o la imitació dels canvis socioculturals barcelonins més amunt descrits.<sup>67</sup> Però ara com ara, i a excepció de Barcelona, per als segles XVI i XVII no disposem d'estadístiques sobre la possessió d'impresos d'altres localitats obtingudes a partir de l'anàlisi dels IPM. Això no obstant, algunes evidències fragmentàries semblen apuntar a una familiaritat amb les pràctiques de la lectura i de l'escriptura força generalitzades entre els estaments urbans de les poblacions catalanes grans i petites. A Girona, per exemple, el 1651 es va proposar la següent mesura:

“3 [proposició]. La esperiencia nos te fet conixer los inconvenients que poden resultar y quant es indecent que las personas insiculadas en lo govern de la ciutat no sapian llegir ni scriure, com cadahu de v[ostres] s[enyories] ho alcanza. Per lo q[ue] havem pensat si sen â be que se statuis y ordenas que de aquesta hora enhavant persona alguna no puga esser insiculada en lo govern y concell ni en algun offici de la ciutat que no sapia llegir y scriure y asso se entene tant de las personas que se han de insiculaar per via de nominacio, com son fills de ja insiculats, o, altrament; Representamho a v[ostres] s[enyories] per a que sie servit deliberar y ordenar lo que aparega mes convenient”.<sup>68</sup>

Aquesta proposició va ser aprovada, tal com va deixar-ne constància el dietarista Jeroni de Real: “A vint [de desembre], se resolgué ab Concell General que de aquí al devant no pugués ser insiculat, tan fill de la casa com altre, que no sabés llegir y scriurer medianament a coneguda dels Jurats”.<sup>69</sup> El 1679, a Lleida, també s'acordà el requisit de saber llegir i escriure per ésser insaculat, una condició que va generar protestes entre els consellers de la mà menor –el grup a qui perjudicava més aquest criteri.<sup>70</sup> I durant la Guerra dels Segadors, a Vic, Jeroni Puygrubí no fou habilitat com a mercader per part del Consell de la ciutat perquè, entre altres motius, “dit Puygrubí no tenia les qualitats volia lo privilegi per no saber molt de escriurer y menos de comptes, que feya aportar los seus llibres de negoci a altres per no saber ell”<sup>71</sup>. Certament, aquesta mesura restrictiva dels jurats i dels paers, com també la resolució dels consellers vigatans (una decisió eminentment política encoberta o justificada per les mancances culturals de l'esmentat Puygrubí), era una forma de limitar l'accés al govern local, però també contribuïa a millorar l'alfabetització entre els ciutadans.

Altres indicis dels progressos dels nivells d'alfabetització, ben sovint tímids o difícils d'avaluar, els forneix l'evolució de l'ensenyament de les primeres lletres a la Girona del segle XVII: si al principi del Sis-cents les retribucions dels mestres gironins (en espècie i en diners) anaven a càrrec dels escolars (la ciutat només hi col·laborava amb algunes exempcions per al docent i una petita quantitat econòmica per al lloguer del seu habitatge), al final de la centúria, el 1690, l'ensenyament esdevingué gratuït i el mestre “es municipalitzà”. Des de llavors, aquesta figura va percebre un salari de la Ciutat (76 lliures anuals i dotze quarteres de blat), es regulà el seu horari de treball i l'escola se situà en un local permanent en “lo pes de la Palla” i amb casa per al mestre.<sup>72</sup> Tot i que amb un segle de retard, Girona havia adoptat el model del “Corralet” barceloní, un projecte que, sota aquesta mateixa denominació, ja havia anat apareixent en la documentació municipal durant les dècades anteriors. Però quin fou el nombre d'alumnes autòctons i forasters durant el Sis-cents gironí? Les

67 BURGOS, Javier. *Imprenta y cultura del libro... op. cit.*, vol. I, p. 293.

68 AMGi, *Manual d'acords*, 1651, f. 477.

69 BUSQUETS, Joan. *La Catalunya del Barroc vista des de Girona. La crònica de Jeroni de Real (1626-1683)*. Barcelona, 1994, vol. II, p. 278.

70 LLADONOSA, Josep. *Escoles i mestres antics de minyons a Lleida*. Barcelona: R. Dalmau, 1970, p. 12; PASSOLA, Antoni. “Una oligarquia municipal: La Paheria de Lleida en el s. XVII”. *Manuscrits*, 3 (1986), p. 154.

71 SANZ, Joan Baptista. *Relació breu dels successos, segones intencions y locuras que han succehit y se són fetes en la ciutat de Vich, des de l'any 1634 fins al 1641 inclusive*, dins *Cròniques de la Guerra... op. cit.*, p. 173.

72 BATLLE Y PRATS, Lluís. “La Enseñanza...” *op. cit.*, p. 183-199. Per a l'ensenyament a la ciutat set-centista, *vide* MARQUÈS, Salvador. *L'ensenyament a Girona al segle XVIII*, pròleg de J. Puigbert i Busquets. Girona: Col·legi Universitari de Girona, 1985; també, sobre el bisbat, MARQUÈS, Josep M. “Escoles gironines del segle XVIII”. *Revista de Girona*, 87 (1979), p. 77-81; i ANTÓN PELAYO, Javier. “Espill de l'ensenyament i de l'escolarització a la Girona del segle XVIII”. *Revista de Girona*, 192 (1999), p. 55-58.

referències que en coneixem són esparses: el 1679, els mestres Josep Fuster i Joan Serradell educaven 25 i 30 minyons, respectivament;<sup>73</sup> i el 1686, un altre dels mestres gironins, el prevere Enric Arbonés, declarava que a l'escola de casa seva solien acudir més d'una setantena d'estudiants, molts dels quals eren pobres i els ensenyava de manera gratuïta.<sup>74</sup>

Amb independència del model barceloní, o prenent-lo com a referent, bona part del territori català comptava amb escoles per a l'ensenyament de minyons. Segons afirmava Jordi Monés ja fa més d'una trentena d'anys, d'ençà de la segona meitat del Cinc-cents van proliferar les escoles de primeres lletres, civils i eclesiàstiques, regides per mestres d'estudi.<sup>75</sup> I, paral·lelament a aquestes escoles, fins i tot en alguns hospitals es podia impartir un ensenyament bàsic entre els grups més desfavorits: per exemple, l'Hospital General dels Pobres de Girona, que fins al 1653 es trobava situat a extramurs, comptava amb un benefici (conegut com la "rectoria") en el qual no només s'ensenyava la doctrina als nens sinó també a llegir.<sup>76</sup> Amb tot, el mapa dels centres d'ensenyament bàsic a la Catalunya dels segles XVI i XVII encara no ha estat estudiat i traçat en detall. És cert, però, que posseïm dades molt valuoses: a la diòcesi gironina, entre 1598 i 1638, s'atorgaren 213 llicències d'ensenyar concedides pel bisbe o pel seu vicari general,<sup>77</sup> un elenc que ha permès a Josep M. Marquès afirmar que "no sols en poblacions de major densitat demogràfica, com Arenys de Mar, Calella de la Costa, Llagostera o Montagut, sinó també en altres nuclis menors, com Cervià, Colomers, Fornells, Ullastret o Viladesens la substitució de mestres té lloc amb una continuïtat tal que no s'explica sense considerar que l'escola hi és institucionalitzada".<sup>78</sup> Arreu de Catalunya coneixem nombroses referències sobre la creació d'escoles finançades pels eraris municipals, com els exemples següents: el 1556, a Mataró, va ser aprovada la contractació municipal d'un mestre de minyons, una proposta que ja havia estat plantejada –sense èxit– un quart de segle abans;<sup>79</sup> el 1582, el Consell d'Ulldemolins (Priorat) va acordar pagar un mestre per als minyons; per aquesta mateixa època, la Paeria de Lleida destinava 30 lliures anuals a un ensenyant de primeres lletres; i de 1599 daten les ordinacions de Lloret de Mar per a una escola municipal.<sup>80</sup> Ara bé, les condicions de treball d'aquests mestres pagats (o mal pagats) pels consells municipals, així com les ajudes de costa concedides, variaven força d'un indret a un altre, com també els beneficis de les causes pies;<sup>81</sup> en conseqüència, no era gens infreqüent que en alguns períodes la seva plaça (o places) no fos coberta:<sup>82</sup> a Lleida, per exemple, la Paeria no tenia contractat cap mestre de minyons l'any 1623; i a la Girona del 1637,

73 AMGi, *Manual d'acords*, 1679, f. 94v-95v, transcrit per L. BATLLE Y PRATS, "La Enseñanza..." *op. cit.*, p. 194.

74 AMGi, *Manual d'acords*, 1686, f. 99v. Arbonés, prevere beneficiat de la Seu, exercí durant quatre dècades, fins 1702, quan hagué de deixar l'ensenyament per motius de salut. Fou substituït per Miquel Solà del lloc de Santa Coloma de Farners, "qui segons lo caracter de letra ha donat es bon escriba, y diuhen es practich de comptes", AMGi, *Manual d'acords*, 1702, f. 513r-v. Com a mestre, Arbonés rebia una ajuda de costa de la Ciutat de 25 lliures i 5 quarteres de blat anuals.

75 MONÉS, Jordi. "Història de l'educació. Alguns problemes de la planificació en la recerca al Principat (1536-1898)". *Comunicacions a les III Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*, organitzades pel Col·legi Universitari (Secció Lletres), Escola Universitària de Formació del Professorat d'EGB, Delegació ICE de la UAB Girona: 1979 [separata]. Sobre l'educació a l'Espanya moderna, per raons d'espai, sols remetem a dos títols i a les seves corresponents bibliografies: BARTOLOMÉ MARTÍNEZ, Bernabé. *La educación en la España moderna (siglos XVI-XVIII)*, dins DELGADO, Buenaventura (coord.), *Historia de la educación en España y América*. Madrid: SM, 1993, vol. 2; SANTAOLARIA, Félix. *Marginación y educación. Historia de la educación social en la España moderna y contemporánea*. Barcelona: Ariel, 1997.

76 ROIG I JALPÍ, Joan Gaspar. *Resumen historial de las grandezas y antigüedades de la ciudad de Gerona, y cosas memorables suyas eclesiasticas, y seculares, assi de nuestros tiempos, como de los passados. Vida, martyrio, y patrocinio de san Narciso (...)*. Barcelona: por Jacinto Andreu, (...), impresso por cuenta del autor, vendense en casa de Joseph Argemir librero (...), 1678, p. 394-395.

77 MARQUÈS, Josep M. "Ensenyament al bisbat de Girona fins a la Il·lustració". *Arxiu de Textos Catalans Antics* (1993), p. 283 (i apèndix I). Segons Marquès, "Abans del 1598 se'n concedien [de llicències], però no s'anotaven. La base legal es trobava al Concili de Trento".

78 MARQUÈS, Josep M. "Ensenyament..." *op. cit.*, p. 284.

79 COLOMER, Josep M. *Mataró al mil cinc-cents*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana, 1969, p. 100-102; GIMÉNEZ BLASCO, Joan. "Aspectes culturals d'una vila de l'antic règim: Mataró, segle XVII". *Sessió d'Estudis Mataronins*, 1 (1984), p. 31-34.

80 LLADONOSA, Josep. *Escoles...* *op. cit.*, p. 11-12.

81 A la diòcesi gironina, "catorze escoles es beneficiaren de fundacions pies, tres del s. XVI, cinc del s. XVII i sis del s. XVIII. La fórmula de subvencionar el mestre a condició que prengué part en actes de culte fou emprada dues vegades, basant-se en un costum, que acceptava i gairebé exigia la participació del mestre en ells; la d'afegir-li un sobresou a condició que ensenyés gratuïtament un cert nombre d'alumnes fou la més difosa", MARQUÈS, Josep M. "Ensenyament..." *op. cit.*, p. 291. Sobre les causes pies *vide*, del mateix autor, "Fundacions de causes pies al bisbat de Girona (s. XVI-XIX)". *Pedralbes* 8, II (1988) [Actes del Segon Congrés d'Història Moderna de Catalunya], p. 513-523.

82 Cf. KAGAN, Richard L. *Universidad y sociedad...* *op. cit.*, p. 62-63.

fos o no una argücia per obtenir un salari i una ajuda a costa dels jurats, Esteve Mas (mestre de llegir, escriure i comptar) declarava que en aquell any no hi havia ningú a la ciutat “que fes dit exercissi”.<sup>83</sup> El finançament, arreu i gairebé sempre, fou un gran problema per als municipis.<sup>84</sup> I, ben sovint, les “instal·lacions” escolars sols consistien en una simple aula o estança de les cases dels mestres.<sup>85</sup> Com es lamentava el caputxí Lluís d'Olot en ple segle XVIII, els Comuns no estalviaven recursos en l'embelliment de les poblacions amb edificis, places, fonts i estàtues, “mas para la construccion de escuelas diputadas a la erudicion de sus hijos, que son el mejor lustre, la mas interesante belleza, y el mas apetecible honor, y thesoro de la republica, para esto ni el común halla fondos para asalar a los maestros; ni los individuos quieren alargar una blanca”.<sup>86</sup>

Vegem un altre exemple amb una mica més de deteniment. A Olot, segons Xavier Puigvert, des del segle XV hi exercia un mestre autoritzat per l'Església que ensenyava les primeres lletres i la doctrina cristiana als nens de les famílies més importants en una casa arrendada pel Consell de la vila. El municipi, però, també es preocupà per estendre la formació bàsica entre aquells minyons menys afavorits, pobres i orfes: al Cinc-cents, els cònsols olotins van intentar atreure eclesiàstics i ordes monacals perquè es fessin càrrec d'ensenyar les beceroles, els salms i la gramàtica.<sup>87</sup> El 1565 s'arribà a un acord amb els carmelites.<sup>88</sup> I durant el segle XVII, examinant els llibres d'acords municipals i els comptes del clavari, observem que el Consell va ocupar-se de l'elecció i el pagament de tretze o catorze mestres (laics i eclesiàstics) per a la formació bàsica dels infants. El primer nomenament que trobem és el de Bernat Santjoan, “mestre de llegir, scriure y comptar en la present vila de Olot”, qui el 1608 cobrava un salari de “30 lliures per terças”;<sup>89</sup> i el darrer és el d'Edualt Ferrusola, qui el 6 d'abril de 1699 rebia 30 lliures de plata “per lo salari del mestrat”.<sup>90</sup> Malgrat la preocupació oficial per l'ensenyament dels minyons, el sou “acostumat” dels docents es mantingué, sense variacions, en les 30 lliures en moneda de plata durant tot el segle. Aquest fet va afectar la qualitat de l'ensenyament? És difícil pronunciar-se. Fos com fos, la permanència dels mestres va oscil·lar entre un mínim d'un o dos anys (en algun cas, per defunció)<sup>91</sup> i un màxim d'una quinzena (*vide* el quadre inferior). Lamentablement, ignorem quants alumnes es van beneficiar d'aquesta formació, encara que un examen aprofundit en la documentació olotina potser aportarà alguna llum sobre aquesta qüestió; de fet, sabem que al final del segle XVI els alumnes de gramàtica, és a dir, aquells que ja havien adquirit el domini de la lectura i de l'escriptura, eren 27,<sup>92</sup> mentre que al segle XVIII, segons una informació de l'any 1723, tenim notícia que l'alumnat ascendia a

83 LLADONOSA, Josep. *Escoles... op. cit.*, p. 13; VILA, Pep. “De com un mestre de minyons barceloní va demanar permís per establir-se a Girona (1637)”. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 41 (2001), p. 335-338. Mas, natural de Barcelona i antic mestre a Cervera, va ser finalment acceptat per les autoritats i se li concediren 20 lliures anuals (“vint lliures pagadoras ab quatre iguals terças”), AMGi, *Manual d'acords*, 1637, f. 71 (f. 110 en la fol. moderna en llapis). En aquell mateix any de 1637 (octubre), a Girona, sabem que hi vivia un altre mestre d'escola anomenat Tomàs Albanell (o Banell), “al carrer den Vern”, AMGi, *Manual d'acords*, 1637, sense foliar (f. 181v). Banell, “mestre de llegir, scriurer, y comptar, natural de la vila de Ripoll”, quan va sol·licitar un salari dels jurats, el 1643, ja feia més de quinze anys que vivia a la ciutat (AMGi, *Manual d'acords*, 1643, f. 145 –fol. moderna en llapis–), una petició que li fou acceptada (AMGi, *Manual d'acords*, 1643, f. 264).

84 Per al segle XVIII, *vide* J. BURGOS, “Alfabetización y escuela...” *op. cit.*, p. 133-135.

85 LLADONOSA, Josep. *Escoles... op. cit.*, p. 38.

86 OLOD, Luis de [Lluís Bassols], *Tratado del origen, y arte de escribir bien: ilustrado con veinte y cinco laminas. Obra utilissima para que asi maestros, como discipulos, y quantos se hallaren estudiosos de escribir bien, puedan con facilidad aprender todas las formas de letras (...)* su autor el R.P Fr. Luis de Olod bibliotecario del Real Convento de Santa Madrona de PP. Capuchinos de Barcelona. Con licencia de los Superiores. Gerona, en la imprenta de Narciso Oliva, librero, à la plaza de las Coles. A costa de Francisco Basóls, y Bastóns, hermano del autor [les aprovacions i llicències daten de 1766], p. 12-13.

87 Cf. el cas banyolí descrit per Lluís G. Constans: “Acordes con los monjes, los jurados de la villa consiguieron por concesión apostólica, en 1445-1446, establecer en el interior del monasterio un *Estudi de Gramática de minyons*, que, en el siglo XVI se le llamó “Escuela de la vila”. De ordinario el preceptor era conocido por *mestre de lletres y arts*, como don Juan Serra, titulándose a veces escuetamente *magister scholarum*, como Baudilio Morgat en 1581”, CONSTANS, Lluís G., M. D. *Bañolas*, il·lustracions de J. de Palau. Banyoles: Ajuntament, 1951, p. 158.

88 PUIGVERT I GURT, Xavier. *Els segles XVI i XVII*. Olot – Girona: Ajuntament - Diputació, 2010, p. 44-45.

89 ACGAX, *Llibre del clavariat*, 1609-1610, f. 33.

90 ACGAX, *Llibre del clavariat*, 1689-1699, sf.

91 Bernat Cantalosella va exercir de mestre des de 1658 i fins a la seva mort, l'any 1660, quan fou succeït per Francesc Oliveres. La viuda de Cantalosella, Mariana, va rebre 15 lliures (l'equivalent a la meitat del salari anual) el 2 de novembre de 1660. ACGAX, *Llibre del clavariat*, 1660-1661.

92 PAGÈS, Joan. *L'església de Sant Esteve d'Olot (notes històriques)*, pòrtic de J. Camprodon, presentació de J. M. de Solà-Morales, pròleg de Mn. E. Montal i Vilert. Olot: sn, 1986, p. 85-87. El 1588, segons es queixaven els representants olotins al bisbe de Girona, el regent de l'escola, un mossèn anomenat Pau Posas, era inhàbil i, per això, una desena d'alumnes s'havien matriculat a Sant Feliu de Pallerols, a Girona i a Barcelona.



una vuitantena.<sup>93</sup> En qualsevol cas, la presència d'una escola municipal en una vila de muntanya relativament modesta no deixa d'ésser prou digna d'assenyalar: abans de la pesta de 1650 és possible que la seva població s'apropés als tres mil habitants; el 1670 hi constaven 540 focs; i a la darrerria del segle XVII, segons el jesuïta Manuel Marcillo, natural d'Olot, la vila no arribava al miler de veïns.<sup>94</sup>

### I mestres de llegir, escriure i comptar municipals, Olot, segle XVII

Mestres de minyons	Anys d'exercici
Bernat Santjoan, "mestre de llegir, scriure y comptar"	1608-1613 (...)
Pere Perez, "m[estr]e d[e] studi"	1617-1624
"Mestre de llegir scriure y comptar"	1624
Antoni Laguna, "mestra de lagir i ascriura"*	1623-1629
Hieronym Gou, "mestre de llegir y scriure y comptar"	(...) 1635-1649
Magi Puig, "mestre de llegir, scriurer y comptar"	1654-1655
Pere Pons, "mestre de llegir y scriurer y comptar"	1655-1658
Bernat Cantalosella, "mestre de llegir y escriure"	1658-1660
Francesc (o Francisco) Oliveras, "mestra"	1660
Isidro Bassols, "mestra de llegir escriura y comptar"	1664-1678
Eudalt Ferrusola, "mestra de llegir scriura y comptar"	1678-1685
Juan Deodato, "mestra de llegir scriurer y comptar"	1686-1693
Francisco Collell, "mestra de llegir y scriurer y comptar"	1693-1697
Eudalt Ferrusola, "m[estr]e de minyons"	1697-1699

\*95

Font: elaboració pròpia, ACGAX, Fons municipals, Olot, *Llibres del clavariat*; X. PUIGVERT, *Els segles XVI i XVII*<sup>96</sup>

## 4 Estaments eclesiàstics i artesans

L'Església, com hem anat veient, contribuï i influí decisivament en l'aprenentatge de les primeres lletres, a través de l'aprovació de les ordinacions dels mestres barcelonins de la Confraria de Sant Cassià, la concessió de llicències d'ensenyar, les disposicions sobre l'educació dels minyons recollides a les constitucions sinodals, etcètera. I, com en el cas dels governs municipals de les ciutats catalanes, les catedrals i la resta de

93 ACGAX, *Manual de resolucions*, 1-IX-1723 (agraïm a X. Puigvert la referència).

94 CANAL, Jordi. *Una vila catalana davant la mort. La pesta de 1650 a Olot*, presentació d'A. Mayans, pròleg de J. Busquets. Olot: Batet, 1987, p. 56; SOLÀ-MORALES, Josep M. de. "La immigració francesa a Olot (Girona) als segles XVI i XVII", dins *XLIIe Congrès (Perpignan 1969). Fédération historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon*, Montpellier: Faculté des Lettres, 1970, p. 225; MARCILLO, Manuel. *Crisi de Cataluña, hecha por las naciones extranjeras, compuesta por* (...). Barcelona: en la imprenta de Mathevat (...), 1685, p. 134.

95 Antoni Laguna (o Llacuna) era un clergue "conjugat" (casat) que, segons les llicències d'ensenyar publicades per Josep M. Marquès, els anys 1620 i 1626 va demanar la corresponent llicència episcopal per a la vila d'Olot (el 1619 l'havia demanada per a Arenys de Mar). Per a Olot també hi consta la petició d'un clergue anomenat Ramon Granja (1626). MARQUÈS, Josep M. "Ensenyament..." op. cit. p. 283 i 295.

96 Agraïm a Jordi Rubió, a Xavier Puigvert i a Antoni Mayans l'ajuda en la consulta del fons.

temples de les mateixes localitats esperonaren “l’alfabetització per necessitat burocràtica”. Aquest fenomen el podem comprovar amb detall gràcies als comptes de la catedral de Girona. Els clavaris que s’ocuparen dels *Comptes de l’Obra* van haver de registrar els pagaments dels serveis de nombrosos artesans com ara fusters, ferrers, corders, dauradors, argenters, serrallers, mestres de cases, etc. El 7 de gener de 1642, per exemple, l’eclesiàstic responsable dels comptes de la Seu va pagar a “Andreu calsater setza sous per las mans de vuyt parells de mijas per los scolans ço es quatre parells en agost y quatre parells a Nadal”. A continuació, i de la ploma del mateix clavari, segueix la següent signatura del calceiter: “V[er]ja Pera Andreu”.<sup>97</sup> És evident que el clavari va passar a net una nota prèvia, albarà o rebuda, però el que ens interessa assenyalar, aquí, és que aquesta mena d’anotacions són una font excel·lent per al tractament estadístic de la capacitat de signar. I, també, pel fenomen de la seva delegació: quan la persona no dominava l’escriptura, una mà substituïda havia de signar per ella,<sup>98</sup> com en el cas de Joan Puig, un ataconador que, a l’abril de 1642, va cobrar “dotze reals per vuyt parells de sabatas ha soladas per los scolans” i, per no saber de lletra, signà Pere Màrtir.<sup>99</sup> Vegem-ne un exemple més, lleugerament posterior (un parell d’anys) i d’un altre clavari:

“Mes à 4 de octubre e, donat à Miquel Puigsecs per sinc jornals à treballat en natejar los valls de la Seu y traura la rama y adobarlos be, y tambe en natejar lo claustre de la Seu a r[a]jó de 5 s per jornal son vint y sinch sous dic – 1 ll 5 s. V[er]ja yo Fran[c]es Masbaranguer per Miq[ue]l Puigsecs”.<sup>100</sup>

I de l’any 1671:

“It[em] he pagat per una biga de 46 palms dit die per posar sobre la capella dels s[an]ts quatre martirs, a Victor Arnau serrador tres lliuras setze sous dich – 3 ll 16 s. V[er]ja lo ca[non]ge Poch per dit Arnau”.<sup>101</sup>

D’ençà del final del segle XVII, els *Comptes de l’Obra de la Seu* fins i tot adquireixen més rellevància per a l’estudi dels nivells d’alfabetització: les signatures, a vegades acompanyades amb la professió o altres indicacions, són autògrafes.<sup>102</sup> Veritablement, ens trobem davant d’una font rica, que cobreix tota l’edat moderna i que, per tant, caldria analitzar amb molta cura i combinar-la amb els inventaris *post mortem*. Ara bé, com qualsevol altra font històrica, també té algunes limitacions, com ara la sobrerrepresentació dels oficis urbans masculins (part de l’artesanat, llibreters, mestres de cerimònies, mestres de cant, notaris, etc.). De totes maneres, els registres de l’arxiu capitular, com també els dels clavaris municipals, evidencien com les persones amb oficis manuals no podien ésser alienes a la cultura escrita ni a les pràctiques comptables; per això, o bé havien de saber escriure, millor o pitjor, o bé havien de recórrer a escriptors delegats (companys de treball, eclesiàstics, escriptors, etc.).<sup>103</sup> A les poblacions més petites, i al camp, la situació no era gaire diferent.

## 5 De Institutione femine: l’ensenyament femení

Fins aquí hem tractat els nivells d’alfabetització urbans i les pràctiques vinculades, bàsicament entre els grups masculins. I pel que fa a l’ensenyament femení? L’estudi d’aquest tema tan important ha estat força descurat per la historiografia catalana, especialment per als dos primers segles moderns.<sup>104</sup> És urgent, doncs,

97 Arxiu Capitular de Girona (ACG), *Comptes d’Obra*, 1613-1649, vol. LXXXVI, f. 722v.

98 Ben entès, en alguns casos, que caldria examinar, no necessàriament es tractava de la delegació per no saber escriure sinó per haver actuat com a procurador o figura similar.

99 ACG, *Comptes d’Obra*, 1613-1649, vol. LXXXVI, f. 722v.

100 ACG, *Comptes d’Obra*, 1613-1649, vol. LXXXVI, f. 743.

101 ACG, *Comptes de l’Obra*, 1649-1678, vol. LXXXVIII, f. 275.

102 Alguns exemples: ACG, *Obra de la Seu*, 1697-1699, vol. XCIV, f. 21v (pagament a l’esparter Antoni Alabau, que signa de mà pròpia; a l’argenter Vicenç Rosell, *idem.*; etc.), f. 22 (“Vera Banet Busquets manya de Gerona”; etc.).

103 Cf. BOUZA, Fernando. *Comunicación, conocimiento y memoria en la España de los siglos XVI y XVII*. Salamanca: SEMYR, 1999 [DL 2000], p. 79.

104 Comptem, però, amb algunes valuoses excepcions, com ara les contribucions d’Isabel de Azcárate Ristori, de Josep Lladonosa, de Josep M. T. Grau i Roser Puig i, molt més properament, de Miquel Puig. Ja fa més de quatre dècades que Isabel de Azcárate va estudiar l’ensenyament de primeres lletres femení a la Ciutat Comtal, destacant la tasca docent eclesiàstica, AZCÁRATE, Isabel de RISTORI (ODN). “La enseñanza primaria en Barcelona. La educación de la mujer”. *Cuadernos de arqueología e historia de la ciudad*, 12 (1968), p. 177-192. Dos anys més tard, en el seu llibret sobre l’ensenyament a Lleida, Lladonosa va dedicar el capítol novè a l’educació de les noies, LLADONOSA, Josep. *Escoles... op. cit.*, p. 59-62. Per la seva part, Grau i Puig, en un article conjunt sobre l’ensenyament i l’alfabetització durant el Set-cents a Montblanc (i a la Conca de Barberà), també oferiren unes pàgines a les mestres

cobrir aquest dèficit, sobretot si considerem que, segons sembla, a la primera edat moderna hispànica es va produir un augment notable del nombre de les dones lectores. Almenys aquesta és la hipòtesi que ha proposat Philippe Berger per a la València renaixentista a partir de l'anàlisi de 776 inventaris compresos entre 1470 i 1559.<sup>105</sup> El creixement de les lectores també va veure's acompanyat i prosseguit per l'augment del grup de dones que es dedicava a l'escriptura, com ho reflecteix la xifra de més de quatre-centes poetesses del Segle d'Or registrada per Nieves Baranda.<sup>106</sup> Una altra –diguem-ne– “evidència literària” d'aquesta extensió de la cultura entre les dones ens la subministra un testimoni italià del segle XVII, Francesco Agostino della Chiesa, el qual va afirmar que “nella Spagna, dove ancor hoggidí le donne piú che in ogn'altra parte della Christianità attendono al studio delle lettere” (*Theatro delle donne letterate con un breve discorso della preminenza, e perfettione del sesso donnesco*, Mondovi, per Giovanni Gislandi e Giovanni Tomaso Rossi, 1620).<sup>107</sup> Ara com ara, però, no és gaire el que sabem sobre els primers passos de l'educació femenina, llevat que a Catalunya, com a Castella, el nombre d'ensenyants per a nenes era molt inferior al dels mestres de minyons. Les nenes aprenien a llegir i/o a escriure i, també (o sols això), a cosir i a brodar: “la doncella debe aprender al mismo tiempo las letras y a trabajar la lana y el lino” va escriure Joan Lluís Vives a *De Institutione femine christianae* (1524), un parell d’“oficis” que eren “de gran utilidad para la economía doméstica y para el mantenimiento de la sobriedad”.<sup>108</sup> Com no podia ésser d'altra manera, també se'ls ensenyaven bons costums i la doctrina cristiana, un aspecte que, com és obvi, sempre va preocupar molt a l'Església. Fruit d'aquest interès per la instrucció religiosa, femenina i masculina, són les següents disposicions del bisbe de Barcelona, Ildefonso Coloma, de l'any 1600:

#### “§ VI

Manam als que ensenyen<sup>109</sup> minyons o minyones a escriurer o llegir, y a las que ensenyaran de costura a minyones, que juntament los ensenyen la doctrina christiana y per lo manco la·ls fassen dir cadal dia una volta, demanant los compte del que apendran. Mes havant los mateixos mestres de llegir y escriurer no consentan que en llur escola se llegescan libres de mala doctrina o deshonestos, ni de mal exemple”<sup>110</sup>

A més de a les escoles,<sup>111</sup> les nenes també podien formar-se a la llar, amb l'ajuda de preceptors entre les famílies més acabalades, o en alguns convents femenins o beateris:<sup>112</sup> a Girona, des de 1699, les religioses beates o terciàries de Sant Domènec ensenyaven costura i primeres lletres;<sup>113</sup> a Barcelona, establert el 1650, destacava el convent de l'Orde de l'Ensenyança o Companyia de Maria.<sup>114</sup> De totes maneres, la cultura

---

de nenes, GRAU, Josep M. T.; PUIG, Roser. “Instrucció pública...” *op. cit.*, p. 121-125. I, finalment, Puig ha estudiat l'ensenyament femení al segle de la Il·lustració, PUIG, Miquel. “L'ensenyament de les nenes al segle XVIII als corregiments de Girona i Vic: entre la caritat i la indústria popular”. *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 21 (2010), p. 13-33.

105 BERGER, Philippe. “Las lecturas femeninas en la Valencia del Renacimiento”. *Bulletin Hispanique*, 100, 2 (1998), p. 383-399.

106 BARANDA, Nieves. “«Por ser de mano femenil la rima»: de la mujer escritora a sus lectores”. *Bulletin Hispanique*, 100, 2 (1998), p. 453.

107 Citat per LUNA, Lola. *Leyendo como una mujer la imagen de la Mujer*, pròleg d'I. M. Zavala, epíleg de R. Rossi. Barcelona – Sevilla: Anthropos - Instituto Andaluz de la Mujer, 1996, p. 105.

108 VIVES, Joan Lluís. *De institutione feminae christianae = La formación de la mujer cristiana*, introducció, traducció i notes de J. Beltran Serra. [València], 1994, p. 46. Aquesta obra, publicada el 1524 i revisada el 1538, fou dedicada a Caterina d'Aragó, l'esposa d'Enric VIII d'Anglaterra, per a la formació de Maria Tudor, la seva filla. Va esdevenir un model de conducta per a diverses tradicions protestants. Sobre el programa vivesià de govern de la donzella, vide VARELA, Julia. *Modos de educación en la España de la Contrarreforma*, Madrid: La Piqueta, 1983, p. 43-45 i 203-204. Autors com ara el jesuïta Gaspar Astete (*Tratado del gobierno de la familia y estado del matrimonio*, 1597) eren de l'opinió que les nenes aprenguessin a llegir, però no pas a escriure, ja que la donzella cristiana “no ha de ganar de comer por escribir y contar” i, a més a més, “muchas mujeres andan en malos tratos porque se ayudan del arte de escribir” (citats per J. Varela, p. 207); Cf. R. CHARTIER, “Las prácticas...” *op. cit.*, p. 117.

109 Nota al marge: “Doctrina christiana y libres de escola”.

110 *Synodi barcinonensis...* *op. cit.*, p. 155.

111 Per exemple, el 1724, Elisabet Lamarca va obrir una escola de nenes a la seva vila natal, Olot, on ensenyava a llegir, labor i doctrina cristiana, PUIG, Miquel. “L'ensenyament de les nenes...” *op. cit.*, p. 19.

112 AZCÁRATE RISTORI, Isabel de (ODN). “La enseñanza primaria en Barcelona desde...” *op. cit.*, p. 136; JUTGLAR, Antoni. “Notas para el estudio de la enseñanza en Barcelona hasta 1900”, dins *Materiales para la historia institucional de la ciudad*, Barcelona: Ayuntamiento, 1966, p. 295 i 297; Cf. GRAÑA CID, Mará del Mar. “Palabra escrita y experiencia femenina en el siglo XVI”, dins CASTILLO, Antonio (comp.). *Escribir y leer...* *op. cit.*, p. 225.

113 MARQUÈS, Josep M. “Ensenyament...” *op. cit.*, p. 281.

114 AZCÁRATE RISTORI, Isabel de (ODN), “La enseñanza primaria en Barcelona. La educación...” *op. cit.*, p. 178; AMELANG, James S. “Los usos de la autobiografía: monjas y beatas en la Cataluña moderna”, dins *ibid.* i M. Nash (eds.). *Historia y género. Las mujeres*

patriarcal i el paternalisme imperant, juntament amb la suposada minoritat natural de les dones, restringien molt l'extensió de l'ensenyament i els nivells d'alfabetització femenins, sobretot entre les laïques, però fins i tot també entre les religioses;<sup>115</sup> almenys així es desprèn de les dades que posseïm, sobretot del segle XVIII: al final de la dècada de 1780, només 300 de les 1200 nenes en edat escolar del quarter del Raval barceloní estaven escolaritzades. I era una xifra excepcional.<sup>116</sup> A més a més, segons un reglament de l'any 1783, a les escoles gratuïtes del regne la lectura no era obligatòria.<sup>117</sup> Però és cert que fins que no comptem amb nous estudis no podrem conèixer la vertadera extensió, o la limitació real, del fenomen educatiu entre aquest sexe.

## 6 La Catalunya rural

Finalment, i ja per acabar amb el tema dels nivells d'alfabetització i les pràctiques de la lectura i de l'escriptura, quina era la situació al camp? Si per al món urbà, amb l'excepció de Barcelona, no disposem de gaires estudis, la informació sobre la ruralia catalana és gairebé nul·la. La falta aparent de fonts seriades, com ara documentació on es registrava la capacitat de signar, no és encoratjadora: “No hay otro indicador general y directo que podamos utilizar” afirma, potser massa taxativament, Viñao Frago.<sup>118</sup> Tanmateix, i aquesta és una novetat aportada pel present treball, sí que comptem amb fonts homogènies i aptes per al tractament estadístic sobre els nivells d'alfabetització rural, almenys a la Catalunya Vella. Fins i tot es tracta de registres molt més rics que no pas bona part dels recomptes més habituals de signatures. En efecte, en els arxius patrimonials<sup>119</sup> de molts masos es preserven quaderns o lligalls amb pagaments de les pensions dels censals, liquidacions de comptes i altres documents similars de naturalesa econòmica. En general, en aquests tipus de pagaments, una de les parts escrivia, i sovint signava, una nota o albarà on afirmava haver satisfet una quantitat (per exemple, una pensió o cànon anual d'un censal), declarava el seu propi ofici o condició (prevere, pagès, vídua, etc.), i anotava la localitat de procedència i la data. Si la persona no sabia escriure, així ho manifestava (o quedava sobreentès) i es feia constar “l'escriptor delegat” que redactava el text.<sup>120</sup> Per tant, ens trobem davant d'una font tan valuosa com poc explotada per estudiar, de manera quantitativa i qualitativa, la pràctica de l'escriptura. Una petita exploració en uns quaderns d'una família pagesa de la Garrotxa permetrà revelar la gran utilitat d'aquesta documentació. Abans, vegem tres exemples d'aquest tipus de font. El primer data de l'any 1611 i es tracta d'un exponent del fenomen de l'escriptura delegada (l'autor de la nota fou un paraire):

“[primera línia mutilada] [de l]es Planas tinch revut de vos Miquel Bataller Sollergasto pages de la parroquia de N[ost]ra S[eny]ora de les Ansises<sup>121</sup> que m'aveu pagats aquests vint y sis sous dic 26 s me feu de sensal quiscun any pagador lo dia de s[an]t Pera sent Feliu quiscun any y p[er] que es la veritat que m'aveu pagat todas las pagas devidas y no se de scriure vos fas fer lo p[rese]nt alb[arà] de voluntat mia fet p[er] mans de mi Pera Tor[rent] parayre de la sellera de les Planes fet ab libertat de tots vuy als 12 de maig 1611

---

en la *Europa moderna y contemporánea*, trad. d'E. Portela, M. Portela i E. Dupláu. València: Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1990, p. 204-205.

115 Un exemple: en una carta de l'any 1746, Margarida de Sant Joan de la Creu (Margarida Sala), una monja del convent de carmelites descalces de Tarragona, recordava al seu germà com havia après a llegir: “li dono las gracias de la carita [a] que [fet?] me ha fete de ençeñarme de llegir q[u]e no here poch lo treball que tenie y quantes vegades nos aviem de magar perq[u]e no hos vesen”, Arxiu de can Noguera, les Planes (ACN), caixa 2-II, 26-IX-1746.

116 LLORET, Caterina. *Escola i infància a Catalunya a finals del segle XVIII*. Tesi doctoral dirigida per M. Siguan i Soler. Barcelona: Universitat de Barcelona - Departament de Teoria i Història de l'Educació, 1990, p. 4-22; BURGOS, Javier. “Alfabetización y escuela...” *op. cit.*, p. 116-117 (n. 21).

117 Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Audiència, *Cartas acordadas*, 1783, f. 167 i cèdula reial inserida entre els f. 167v i 168.

118 VIÑAO, Antonio. “Alfabetización...” *op. cit.*, p. 43. Cf. SOUBEYROUX, Jacques. “L'alphabétisation dans l'Espagne moderne...” *op. cit.*, p. 233.

119 Sobre els arxius patrimonials, *vide* GIFRE, Pere; *et al. Els arxius patrimonials*, Girona: CCG, 2002.

120 “El fenómeno de la «delegación de escritura» —escriu Armando Petrucci— se verifica cuando una persona que debería escribir un texto o suscribir un documento y no está en condiciones de hacerlo porque no puede o no sabe, solicita a otros que lo hagan por él y en su nombre, especificando o no las circunstancias y las razones de la delegación de la misma”. Aquest fenomen era (i és) propi de les societats alfabetitzades de manera imperfecta. Els escriptors delegats podien ésser notaris, eclesiàstics, mestres, però també persones del mateix ambient sociocultural: un familiar, un company d'ofici, un veí, etc. PETRUCCI, Armando. “Escribir para otros”, dins *ibid.*, *Alfabetismo...* *op. cit.*, p. 105-116 (la citació és a la p. 105).

121 Les Encies.

Item jo dit Vila som content de tots comptas fosse[n] entra el dit Sollergasto y mi fins lo p[rese]nt som cabals y asi es ver dit dia y an[y] de ma de dit Torrent”.<sup>122</sup>

El segon exemple, de 1694, consisteix en l'escriptura “de mà pròpia” d'un artesà (un fuster de la Selva i administrador d'una capella):

“Dic jo Francechs Joer y Espinas fuster de la vila de Angles com al manistrador de la capella de Nostra Senyora del Ramei tinch rebut de vos Rafel Arboret y Soler gato<sup>123</sup> pages de las Ansias la pensio del que fa tots anys a di [sic] capella 6 ll 5 s dic sis lliuras sinch sous y son per lo any 1693 y per sert la veritat fas lo present albara de ma mia vull als vint i vuit de jane de 1694

Dic jo Fransechs Joer”.<sup>124</sup>

I el tercer, i darrer exponent, correspon a una altra mostra d'escriptura delegada de l'inici del segle XVIII. Un bracer analfabet (o semianalfabet, si és que almenys sabia llegir) va recórrer als serveis d'un eclesiàstic:

“Dic jo Joseph Granyent bracer q[ue] tinch rebut de Rafel Arboret y Soler pages de las Ensias mo[n] cunyat sinc lliuras setse sous dic 5 ll 16 s ardits, y son a bo[n] co[m]pte de la dot me devia, y per ser lo ver, y no saber de escriurer fas fer la p[rese]nt rebuda per ma[n]s de Nicolau Llistosella p[re]ver[e] y r[ect]or de las Ensias vuy als 10 abril 1704”.<sup>125</sup>

A l'arxiu de can Noguer (les Planes d'Hostoles, Garrotxa) es conserven nombrosos quaderns que, entre les cobertes de pergami o de paper, preserven desenes d'albarans dels pagaments satisfets o de les quantitats prestades pels pagesos de dues famílies: els Soler, àlies “Solergastó”, de les Encies (Garrotxa) i els Noguer de Sant Martí Sacalm (Selva). Aquests dos patrimonis agrícoles i forestals dels masos Soler i Noguer de Parcés van unir-se al segle XIX i els documents, alguns “de més de sis segles d'antiguitat”,<sup>126</sup> van ser traslladats a la nova casa de les Planes, can Noguer, al voltant de l'any 1908. Malgrat que, poc després de la Guerra Civil, una part del fons es dispersà, avui dia l'arxiu o conjunt documental (manuscrits, impresos, mapes i fotografies) es troba magníficament custodiat pels curadors actuals.<sup>127</sup> De l'època moderna, hem seleccionat dos quaderns de la família Soler que comprenen la següent cronologia: 1611-1650 (quadern 1) i 1663-1720 (quadern 2). El primer conté 140 documents,<sup>128</sup> bàsicament pagaments de pensions de censals, censos i arrendaments (en diner i en espècie). Hi figuren 61 individus distints (seixanta homes i una dona), la capacitat d'escriure dels quals era la següent: tots els eclesiàstics (preveres beneficiats, sagristans majors, frares del monestir d'Amer i rectors), en nombre de 28 i que representen el 46% del total, sabien escriure; de la dotzena de pagesos (20%), 8 dominaven l'escriptura (inclòs Joan Soler, l'hereu del mas),<sup>129</sup> mentre que 4 van haver de recórrer a una altra mà; els tres paraires (5%) que apareixen en aquest quadern estaven alfabetitzats, com també, per descomptat, un parell de notaris (3%), dos negociants, i un parell d'arrendadors i procuradors (aparentment, laics). Un dels dos “treballadors” –així consten en la documentació– sabia escriure, així com un parell de

122 ACN, *Quadern amb censals del Soler de les Encies*, 1611-1650, f. 2 (fol. moderna en llapis).

123 Solergastó.

124 ACN, Papers diversos s. XVII (class. prov.).

125 ACN, Papers diversos s. XVIII (class. prov.). Aquesta “rebuda” fou posteriorment emprada per a escriure-hi altres anotacions sobre els diners presos i els preus del blat.

126 Fem nostre un conegut fragment de l'obra de Francisco de Zamora, *Diario de los viajes hechos en Cataluña*: ZAMORA, Francisco de. *Diario de los viajes hechos en Cataluña. Seguit de la resposta del corregiment de Barcelona al seu qüestionari feta per Josep Albert Navarro-Mas i Marquet*, a cura de R. Boixareu. Barcelona: Curial, 1973, p. 40.

127 Aprofitem per expressar, de nou, la nostra profunda gratitud envers la Carme Sala i l'enyorat Lluís Crespo.

128 ACN, *Quadern amb censals del Soler de les Encies*, 1611-1650, 67 f., paper 150 x 110 mm (aprox.), cobertes en pergami.

129 No és gaire aventurat suposar que a Joan Soler li havien ensenyat la lletra per a governar la casa, una idea que, un segle més tard, Baldiri Reixach (1703-1781) expressaria de la següent manera: “Finalment los minyons deuen reparar, que quant serán grans, haurán de tenir lo govern de llurs casas, y los puestos, y empleos de la republica (...) Ells mateixos, à vista de estos documents, deuen solicitar à sos pares, porque los donian un bon mestre, que los instruesca be en lletas, y costums, y que los comprian bons llibres (...)”. Citem a partir d'un exemplar que havia pertangut a la casa del Soler: B. REXACH, *Instruccions per la ensenyansa de minyons, escrites per lo rt. Baldiri Rexach, prebere, y rector de la iglesia parroquial de Sant Marti de Olles, bisbat de Gerona. Obra utilissima per la instrucció dels minyons, y descans dels mestres, ab laminas finas pera apendre be de escriurer. Dedicada a Deu Nostre Senyor*. Ab llicencia, y privilegi. Gerona, per Narcis Oliva estampér, y llibretér à la plaça de las Cols [c. 1748], p. 4. A mitjan segle XIX, aquest mateix exemplar servirà per a proves d'escriptura “de las miñonas”. Val la pena recordar que, com és sabut, l'autor de les *Instruccions* era “fill de pagès”, nat al mas Reixach de Bell-lloc, a la Vall d'Aro; sobre aquest darrer aspecte *vide* TORRES, Xavier. *Els llibres de família de pagès (segles XVI-XVIII). Memòries de pagès, memòries de mas*. Girona: CCG, 2000, p. 80-81.

fusters i un sabater, mentre que una vídua va haver de demanar els serveis d'un notari. De les sis persones de les quals no s'indica l'ofici, només una declara no saber escriure. Entre els escriptors delegats, trobem un paraire, un tal Salvi Cos d'Amer, dos notaris, un "Francesch Torrent y Parer de les Planes", un eclesiàstic i un escriptent de Sant Feliu de Pallerols. Les poblacions d'origen o de residència de tots aquests individus es repartien entre les comarques de la Garrotxa, la Selva i Osona.

## II Quadern amb censals del Soler de les Encies, 1611-1650

Ofici o condició		escriptura pròpia	escriptura delegada	Cronologia: 1611-1650
eclesiàstics	28	28		
pagesos	12	8	4	<b>Escriptors delegats:</b> 1 paraire, "Salvi Cos d'Amer", 2 notaris, "Francesch Torrent y Parer de les Planes", 1 eclesiàstic, 1 "escriptent de Sant Feliu"
no indicat/da	6	5	1	
paraires	3	3		<b>8 localitats:</b> les Encies, les Planes d'Hostoles, parròquia de Sant Pere Sacosta (terme de les Planes), Sant Feliu de Pallerols, Sant Esteve de Llèmena (5 <b>Garrotxa</b> ); Amer, parròquia de Sant Amanç (terme d'Anglès) (2 <b>Selva</b> ); Sant Llorenç Dosmunts (parròquia de Pruit) (1 <b>Osona</b> )
notaris	2	2		
negociants	2	2		
treballadors	2	1	1	
fusters	2	2		
arrendadors i procuradors (aparentment laics)	2	2		
sabaters	1	1		
vídues	1		1	
<b>Total</b>	<b>61</b>	<b>54 (85,52%)</b>	<b>7 (11,48%)</b>	<b>140 documents</b>

Font: elaboració pròpia, ACN, quadern 1

El segon quadern comprèn una mica més de la meitat de documents (74) que el primer i un total de 44 individus de tretze localitats de la Garrotxa, la Selva, Osona i el Berguedà (*vide* la pàgina subsegüent).<sup>130</sup> Tots els eclesiàstics continuen perfectament alfabetitzats, normalment exhibint una gran seguretat i elegància en l'ús de la ploma. De la mitja dotzena de pagesos que hem registrat, tots sabien escriure, com també els 6 administradors i col·lectors. Tres dels quatre paraires estaven alfabetitzats, com també dos dels tres masovers. És interessant el cas de Bernat Massegur, un masover del Jonquer de les Planes d'Hostoles: entre 1716 i 1718, "per no saber de escriura", va emprar els serveis d'escriptors delegats, entre els quals hi havia el seu fill anomenat Josep, fins que el 1720 ell mateix va poder redactar la nota corresponent ("y per ser lo ver li·n fas la prasent albara de ma mia"). Massegur sènior explica aquest canvi: com declarava en un altre albarà (f. 31 bis), i possiblement amb no poca satisfacció, havia après a escriure per no haver d'acudir més al notari. No devia ser un cas únic: tal com escrivia fra Miquel Agustí en el cèlebre *Llibre dels secrets de agricultura, casa rustica y pastoril* (1617), el masover ("granger" o "majordom de la casa de agricultura") "Conve sapia de escriure, y llegir, sols per portar compte de la sua despesa, sino no es menester ferli donar compte de llarch

<sup>130</sup> ACN, *Quadern amb censals del Soler de les Encies*, 1663-1720, 57 f. (amb fol. moderna en llapis), paper 160 x 110 mm (aprox.), cobertes en pergami.

temps, sino tant solament del temps que la sua memoria pot soportar”.<sup>131</sup> Amb els anys, potser també el sastre Quirch Giralt va seguir els consells d’*El Prior* –nom amb el qual també era coneguda l’obra de fra Agustí– o els passos de Masegur sènior, ja que del parell de sastres, cap dels dos no sabia escriure, però Quirch sabia signar: “fas fer la p[rese]nt claricia de ma agena y firmat de ma propia”. Aquest home va progressar en els coneixements de l’escriptura o de la lectoescriptura? O en va fer prou amb la capacitat de signar fins a la fi dels seus dies? És probable que exploracions ulteriors a l’arxiu patrimonial ens ajudin a aclarir-ho. En canvi, sí que és segur que sabien escriure un sabater de les Planes, un fuster d’Anglès, un treballador de les Encies i la vídua d’un pagès de Sant Feliu,<sup>132</sup> com també, és clar, un escriptur d’Olot i els cònsols de la vall d’Hostoles.<sup>133</sup> I totes aquelles persones que no dominaven l’escriptura van recórrer als següents delegats: un paraire, tres preveres (un dels quals era l’oncle del paraire –i procurador– analfabet), un tal “Ramon Foja”, un masover (el fill de Bernat Masegur) i un individu l’ofici o la condició del qual no es precisa.

### III Quadern amb censals del Soler de les Encies, 1663-1720

Ofici o condició		escriptura pròpia	escriptura delegada
eclesiàstics	10	10	
pagesos	6	6	
administradors, arrendadors, col·lectors i procuradors (laics?)	6	6	
no indicat	5	5	
paraires	4	3	1

**Cronologia: 1663-1720**

**Escriptors delegats:** 1 paraire; 3 preveres (en un cas, familiar); “Ramon Foja”; 1 masover (fill de l’interessat); 1 no indicat

**13 localitats:** les Encies, les Planes d’Hostoles, parròquia de Sant Pere Sacosta (terme de les Planes), Sant Salvador, Sant Feliu de Pallerols, Vall d’Hostoles Sant Esteve de Llémna, Sant Aniol de Finestres, Olot (8 **Garrotxa**); Amer, Anglès, Sant Martí Sapresa (3 **Selva**); Vic (**Osona**); Santa Maria de Merlès (**Berguedà**, tradicionalment del Lluçanès, al límit amb el Bages i Osona); **no indicada**

131 AGUSTÍ, Miquel. *Llibre dels secrets de agricultura casa rustica y pastoril. Recopilat de diversos autors, antichs y moderns, de llengües llatina, italiana, y francesa, en nostra vulgar llengua catalana, per fra Miquel Agustí prior del Temple de la fidelissima vila de Perpinya, de la Religió del Hospital de Sant Joan de Hierusalem. Natural de la vila de Banyoles bisbat de Gerona (...)*. Ab llicència y privilegi. Estampat en Barcelona en la estampa de Esteve Liberòs (...), M.DC.XVII, llibre 1, cap. 1, f. 1v. Hi ha dues edicions en facísmil: Barcelona, 1988, amb estudis preliminars de Lluís Argemí et al.; Barcelona, 1999 (reimpressió); i Vilafranca del Penedès, 2007.

132 Aquesta vídua, de cognom Planella, requeria l’escriptura per portar els comptes de la casa del seu difunt marit (1683). En certa manera, ens la podem imaginar com una homòloga catalana, tot i que més humil, de la Dorotea cervantina, la filla alfabetitzada d’un ric “labrador” que menava la hisenda i s’ocupava dels comptes paterns (*Quijote*, I, cap. XXVIII). Un segle abans, Clara Pujades ja havia assumit un paper semblant: entre 1579 i 1581 va escriure un “libre de albarans” amb la satisfacció de tots els pagaments “p[er] la heretat de Caterina Saloma y Molera de la vila de Roses germana mia la qual passa desta vida dilluns a XVIII de jener de 1579 (...)”, Arxiu Històric de Girona (AHG), col·lecció de manuscrits, 11.

133 La documentació oficial dels cònsols de la vall d’Hostoles es troba majoritàriament dipositada a l’Arxiu diocesà de Girona, per exemple, *Manuale actore ab honor[ibus] consulibus Vallis de Hostolesio*, 1480-1503.

masovers	3	2	1
sastres	2		2
cònsols de la Vall d'Hostoles	2	2	
sabaters	1	1	
fusters	1	1	1
escrivent	1	1	
treballador	1	1	
bracer	1		1
vídua	1	1	
<b>Total</b>	<b>44</b>	<b>38 (86,36%)</b>	<b>6 (13,64%)</b>

73 documents

Font: elaboració pròpia, ACN, quadern 2

Gràcies a aquest conjunt de notes o albarans del segle XVII i les dues primeres dècades del XVIII hem pogut comprovar que d'un conjunt de 105 individus repartits en quatre comarques, el 87,61% sabien escriure, mentre que la resta va recórrer a una altra mà (13 escriptors delegats). Es tracta, vertaderament, d'una xifra molt elevada (excepcional, potser?) que, intuïm, es pot explicar per diversos factors: per tractar-se d'una mostra reduïda en un espai geogràfic i sociocultural molt concret, per la presència considerable d'eclesiàstics (46% en el primer quadern, 23,2% en el segon) i per la infrarepresentació en les transaccions d'aquelles persones més humils o que no requerien tant l'ús de la lletra escrita com ara els bracers. Malgrat això, també és remarcable el pes de la pagesia alfabetitzada dels masos (14 persones, 13,3% del total), així com la presència de paraires, fusters, sabaters i alguna vídua que dominaven l'escriptura. Exploracions ulteriors a l'arxiu de can Noguera, juntament amb l'examen de la documentació sobre la família que hem recollit als arxius històrics de Girona i comarcal d'Olot, també faran possible l'estudi d'aspectes directament vinculats amb aquests nivells d'alfabetització, com és l'aprenentatge de l'escriptura:<sup>134</sup> dins de la pròpia llar (no és difícil pensar, ben al contrari, que el citat masover Masegur va aprendre a escriure gràcies al seu fill); el paper dels eclesiàstics, familiars o no, que podien assumir la funció de docents o preceptors;<sup>135</sup> la presència de mestres itinerants o més o menys permanents: el 1640, per exemple, tenim constància que al mas el Fontanil del Llogaret de Cogolls, molt proper a les Planes i a les Encies, hi vivia un “mestre de llegir, scriure, y comptar” originari o provinent d'Amer (la Selva),<sup>136</sup> i al mateix poble de les Planes, a l'inici del segle XVIII, hi exercia un mestre de minyons,<sup>137</sup> com també a les Encies,<sup>138</sup> mentre que al veí Sant Feliu de Pallerols fins i tot s'hi ensenyava la gramàtica; etcètera.

Recerques futures al mateix arxiu patrimonial planenc (resten per examinar almenys 6 quaderns més dels segles XVII i XVIII, juntament amb desenes, potser dos centenars, de papers solts) i d'altres de la zona que ja tenim localitzats i fotografiats (mas el Fontanil de Cogolls, el Llover de les Planes, la Torra de Sant Feliu de Pallerols, etcètera) ens permetran començar a conèixer els nivells d'alfabetització a la Catalunya rural o, com a mínim, i potser més exactament, a la Catalunya dels masos,<sup>139</sup> inclosa, és clar, la Catalunya nord.<sup>140</sup> L'ampliació de l'àrea geogràfica de la recerca i el nombre de documents examinats en faran possible l'aprofundiment. Comprovem-ho amb un altre exemple. Si bé pertanyen a una cronologia molt més avançada,

134 Sobre l'aprenentatge de l'escriptura i de la lectura al camp, *vide* X. TORRES, *Els llibres de família... op. cit.*, p. 21-24.

135 Aquest era el cas, si més no, de moltes famílies pageses benestants a la darrer part del Set-cents. Com va escriure el viatger il·lustrat Francisco de Zamora (1757-1812), “Ordinariamente estas casas mantienen un capellán en ellas, que cuida de la primera educación de los hijos y de decir la misa que debe oírse todos los días en la capilla (...)”, F. de ZAMORA, *Diario de los viajes... op. cit.*, p. 40. *Vide*, a més, TORRES, Xavier. *Els llibres de família... op. cit.*, p. 79-80.

136 AMF, papers solts, segle XVII (a la part superior del recto del document, aparentment d'una altra mà, “nº 3”).

137 AMF, *Llibreta de comptes*, 1690-1730, f. 32v-33; i MARQUÈS, Josep M. “Ensenyament...” *op. cit.*, p. 289-290.

138 ACN, *Llibre de comptes i notes dels Solergastó de les Encies*, f. 61r-v, 127 i 184. En el testament de Miquel Solergastó (29-IV-1742), l'hereu del mas Soler, un dels testimonis cridats era “Isidro Espanya mestre de minyons”, habitant de la parròquia de Santa Maria de les Encies, ACN, caixa 2, *Certifico y fas fe jo Joseph Feliu, y Arenas per las autoridades apostolica, y real no[ari] publich de la vila de Amer bisbat de Gerona, que en un llibre de testaments (...)*, f. [2] (amb segell tercer, seixanta-vuit maravedís, 1767).

139 És, també, la Catalunya dels memorialistes de pagès que ha estudiat Xavier Torres: *Els llibres de família... op. cit.*, p. 33.

140 *Vide*, a tall d'exemple, algunes de les notes de la família rossellonesa Trilles: en un document de l'any 1698, Francesc Terrats, pagès de Banyuls dels Aspres, signa per Pere Pujarnisclé, “que no sap de escriure”, abbé GIBRAT, J. *Un pagès roussillonais de l'Ancien Régime (1620-1800)*. Perpinyà: Imprimerie Barrière & Cie., sense any, p. 43-44.



i que sobrepassa els límits del nostre treball, disposem de diversos documents d'alguns masos de Montagut (Alta Garrotxa). Un d'aquests és el mas Costa. Entre 1767 i 1847, dos dels seus habitants, els pagesos Rafel i Joan Costa, van registrar puntualment els pagaments de la casa en un quadern o llibreta: un total de 46 folis omplerts al llarg de vuit dècades.<sup>141</sup> Mentre que l'hereu Joan va escriure personalment totes les entrades des del gener de 1832 fins al març de 1847, Rafel va deixar moltes menys mostres d'escriptura autògrafa per al període comprès entre 1767 i 1782. No ens hauria d'estranyar, ja que va emprar el quadern com un registre dels rebuts i àpoques que li feren els seus contemporanis i contemporànies: el treball dels jornalers, el pagament de la roba i les sabates, els serveis d'un notari, el salari d'un mestre de primeres lletres, etcètera. Així doncs, utilitzarem els comptes de Rafel Costa per mostrar, de nou, el gran valor d'aquest tipus de font.

Rafel Costa era un jove pagès del veïnat dels Angles o "Sanglas" de la parròquia de Montagut (f. 2), que actuà com a procurador dels béns del seu nebot i fillol Rafel Costa júnior, l'hereu del mas homònim. També fou el tutor de Francisca Costa, la germana del darrer. Sens dubte, el control detallat de totes les despeses relacionades amb la gestió del patrimoni de la família, a través del quadern que menà, era una manera de poder justificar les seves decisions davant d'eventuals reclamacions de Rafel menor. Però no sols això: Rafel Costa sènior, com els pagesos memorialistes, també devia ésser conscient que "les persones són contingents, transeünts, i inevitablement peribles, mentre que la «casa» (les pedres, la terra o la riquesa, però també el nom i fins i tot l'«esperit») roman (o ha de romandre) dempeus".<sup>142</sup> Vet aquí, doncs, una altra raó per deixar constància escrita de la seva gestió que, aparentment, fou eficaç. De fet, fins i tot va ocupar-se de la formació de l'hereu: va pagar perquè el nebot fos inicialment instruït pel rector de Castellfollit de la Roca i, després, per un mestre de primeres lletres. També va procurar que la donzella Francisca rebés classes de costura i de lectura per part d'una vídua de Montagut.

En el transcurs de la quinzena d'anys com a administrador de can Costa, Rafel major va requerir els serveis dels seus veïns i veïnes i d'altres habitants de la comarca. Gràcies a aquestes necessitats, podem aproximar-nos, ni que sigui de manera molt parcial o fragmentària, als nivells d'alfabetització de Montagut, una població i terme que el 1787, segons el cens de Floridablanca, era habitada per 828 ànimes. Són 105 els documents que va generar la gestió de Rafel Costa i hi apareixen més d'una quarantena de persones, la majoria homes i Montagudencs, que van haver de servir-se de l'escriptura, o delegar-ne l'acte: 30 (69,77%) sabien escriure perfectament o sense dificultats remarcables, i amb més o menys elegància en el traç; en canvi, 13 (30,23%) eren analfabets o semianalfabets (una tal "Jasenta Fon" podia signar) i, per tant, van recórrer al servei de "mans ajenes" (11 escriptors), essent les més habituals les d'un mestre de Montagut de nom Jaume Pujol i les d'un sabater del mateix poble anomenat Joan Pujola. Per oficis, hem pogut comprovar que d'un total de 5 pagesos només un de sol era analfabet. Tots els eclesiàstics, òbviament, dominaven la ploma, com també un notari, un metge, un adroguer, un apotecari, un botiguer, un parell de mestres de minyons i, fins i tot, una vídua que es dedicava a la instrucció bàsica femenina. I, pel que fa als artesans, com podem observar a partir del quadre inferior, la majoria sabia de lletres i de comptes, com també era el cas d'un correu i el d'un cirurgià-campaner.

141 Col·lecció de l'autor, *Quadern del mas Costa (Montagut)*, 1767-1847, 72 f. (foliació i paginació ms. de l'època fins a f. 62), paper 158 x 106 mm (aprox.), cobertes en pergami. Conté, també, alguns fullets impresos, un parell d'estampes religioses i diverses notes manuscrites soltes.

142 TORRES, Xavier. *Els llibres de família... op. cit.*, p. 33.

#### IV Quadern del mas Costa (Montagut), 1767-1782

Ofici o condició		escriptura pròpia	escriptura delegada
no indicat/da o identificat/da	8	4	4
pagesos	5	4	1
eclesiàstics	3	3	
fusters	3	2	1
sastres	3	2	1
botiguers	2	2	
mestres	2	2	
teixidors	2	1	1
adroguers	1	1	
apotecaris	1	1	
cirurgians	1	1	
correus	1	1	
doctors en medicina	1	1	
ferrers	1	1	
flequers	1		1
mestres de cases	1		1
moliners	1	1	
notaris	1	1	
sabaters	1	1	
serradors	1		1
traguers	1		1
vídues	2	1	1
<b>Total</b>	<b>43</b>	<b>30 (69,77%)</b>	<b>13 (30,23%)</b>

**Cronologia: 1767-1782**

**Escriptors delegats:**

1 mestre de primeres lletres (en 6 ocasions);  
1 pagès; 1 sabater (4);  
“Pere Molas”; 1 escriptent;  
1 prevere beneficiat (2);  
1 rector; 1 apotecari;  
“Joseph Serra”; 1 prevere (2);  
“Jaume Pujol”;  
1 teixidor de lli

**5 localitats:** Castellfollit de la Roca, Hostalnou de Llerca, Montagut, Olot i Sant Cosme (**Garrotxa**)

**105 documents**

Font: elaboració pròpia, col·lecció de l'autor, *Quadern del mas Costa (Montagut), 1767-1847*

Creiem que mereix un comentari especial l'aprenentatge de l'escriptura per part de Rafel Costa menor i de la seva germana Francisca. El desembre de l'any 1768, el seu oncle Rafel va pagar a Joan Thord, el rector de Castellfollit de la Roca, pels serveis d'ensenyar el jove hereu del mas, és a dir, per instruir-lo “en lo estudi” (p. 10). Havent rebut aquesta educació elemental, que sembla que només durà un any, Jaume Pujol, mestre de Montagut, s'ocupà de la seva formació entre 1769 i 1776. No sabem si Rafel menor va aprofitar gaire les lliçons, però almenys tenim constància del cost que van suposar per a l'economia familiar. A més del salari del mestre, també calia abonar el material emprat, això és, ploma i paper. Per exemple, el març de l'any 1771, Pujol va registrar un dels pagaments habituals:

“Dich jo baix firmat com he cobrat de Rafel Costa 2 ll 7 s bar[celonin]s que son per las mesadas de son nebot Rafel Costa junt lo paper y plumas ha gastat [que importa 10 s.] y paga fins lo primer janer 1771 y per ser lo ver fas y firmo vuy 10 mars de 1771. Jaume Pujol mestra de Montagut”.<sup>143</sup>

O el 1775:

“Dich jo baix firmat com he cobrat de Rafel Costa 7 bar[celonin]s per mesadas de Rafel son nebot fins 15 febrer de 1775. Jaume Pujol mestra”.<sup>144</sup>

Gràcies a la dedicació del mestre Pujol, l'hereu Costa va aprendre a llegir, a escriure i a comptar. Una prova d'això és que, el 1776, el seu oncle va enviar-lo a estudiar la gramàtica a Olot. Rafel menor, per tant, va rebre una educació més que suficient per a fer-se càrrec de “la casa”, del patrimoni de la família.<sup>145</sup> Talment com advertia o recomanava un pagès del mas Vinyes (o Vinyas) de la Cellera de Ter (Selva) als seus hereus (1791):

“Los fills que Nostre Señor los encomanará, procurian criarlos ab un sant temor de Deu perque desta gravissima obligacio los ne demanará estret compte. Los minyons facianlos anar al estudi haont ames de apendrer de lletra, aprenen tambe de criansa; y no ls ne traguian, per posarlos al treball que no sien suficientment capassos de llegir, escriurer, y un poch de comptes, à fi que no hagen de manester curadors, per lo bon govern de sa casa, com succeheix en moltas casas, que per no saber de llegir los hamos, saben primer los forasters los secrets que en ellas y ha, que los propis duenyos, fentse publich lo que voldrian estigues ben secret, podentse n originar de aixó bastants danys a la casa, com se vehuen.”<sup>146</sup>

Segurament, aquest judici, tan assenyat, hauria estat compartit per Rafel major. Com també pels avis materns de Sebastià Casanovas i Canut (1710 - a. 1767), un pagès de Palau-saverdera (Alt Empordà) que no va desapropiar l'educació que li oferiren:

“Quant los sobra dits mon para y mara y la mia germana foren en lo dit Rosselló, com he dit en lo sobra dit capítol, mon abi dit Jerònim Canut me va mantanir en sa casa y sempre ma ba fer estudiar y a ells, dits mos abis, puch estimar si gota sé de lletra, que altrament quan mon para y mara se n'anaren, jo pasaba lo llibra del Roser, perquè sols tenia jo nou anys (...)

En lo temps que jo estigé en la casa de mon abi, com he dit, senpra me ba fer anar estudi, hi fou tant y tant lo antaniment y memòria que Déu Nostra Señor me donà, que és cert que jo aprania tot quant volia apèndrer, de tal manera que a la adat de dotsa anys y no cumplets, ja comansé de donar al Compendi per anar després a la filosofia”.<sup>147</sup>

Si hagués estat el cas, aquesta formació rebuda al mateix poble o a la masia també hauria permès seguir una carrera eclesiàstica a Rafel Costa menor. Gairebé dos segles abans, des de 1595 fins 1604, el pagès Bernat Puigcarbó de Muntanyola (Osona) havia pagat les despeses perquè un seu nebot pogués estudiar a Vic: allotjament, vestits, el salari d'un mestre, llibres i material escriptori, etcètera. Finalment, mossèn Antoni Joan Padró, el nebot, va celebrar la missa novella a Nostra Senyora de la Gleba el 1604.<sup>148</sup> Francesc

143 Col·lecció de l'autor, *Quadern del mas Costa (Montagut)*, 1767-1847, p. 22 (i nota al marge: p. 21).

144 Col·lecció de l'autor, *Quadern del mas Costa (Montagut)*, 1767-1847, p. 49 i 50, respectivament.

145 També succeïa així a l'altra banda dels Pirineus, al Rosselló: en els darrers anys de la dècada de 1770, la família Maler de Cameles es preocupava igualment per la formació dels habitants de la casa i, per això, fou contractat “lo mestra frances” a raó de tres francs mensuals. La referència és extreta del *Llibre de notes i documents* de la família Maler, el qual es troba en curs d'edició a càrrec de Jaume Gaspar Deloncle, director del Museu d'Història de la Catalunya del Nord “El Castellet” de Perpinyà. Agraïm a Pep Vila la referència.

146 Arxiu Comarcal de la Selva (ACSE), Fons patrimonial can Vinyes (Codina), *Llibre mestre arxivat de ahont estaran chalendats los actes del mas Vinyas pages de la sellera de Angles lo any 1791*, “Advertencias”, f. 251. Citat també per CODINA, Àngel. “Consells als hereus”. *Revista de Girona*, 79 (1977), p. 170.

147 CASANOVAS, Sebastià. *Memòries d'un pagès del segle XVIII*, edició a cura de J. Geli i M. À. Anglada. Barcelona: Curial, 1978, p. 65-66. Sebastià estudiava amb un mestre a Sant Pere Pescador. Quan aquest darrer va marxar, el seu avi l'envià a Figueres: “allí anné alguns mesos astudi de Gramàtica, y després comancé a dar lo Compendi” (p. 68). La seva educació, però, s'estroncà bruscament el 1723: amb el retorn del seu pare (el violent i dilapidador hereu de can Casanovas de Palau-Saverdera) va haver de posar-se a treballar i deixar els llibres (literalment: el pare els hi fèu desaparèixer...).

148 Guerra, pau i vida quotidiana en primera persona. *El llibre de memòries de Bernat Puigcarbó de Muntanyola (s. XVI-XVII)*,

Guàrdia de Santa Maria de Corcó (l'Esquirol), el fill de Joan, també es preparava per “llagir filosofia a Vich” i, segurament, s’hauria convertit en eclesiàstic si no hagués mort per culpa d’un accident amb un arcabús (1657). Un altre pagès osonenc, Vicenç Quatrecaes de la parròquia de Sant Andreu de Pruit, hereu del mas Quatrecaes i batlle del marquesat, va enviar un seu fill a Sant Feliu de Pallerols per aprendre la gramàtica. El vaillet, anomenat Josep, va estudiar-hi entre 1760 i 1763, i amb un parell de mestres, fins que decidí plegar “lo estudiar gramàtica, que vol pendre al cunpendi de filosofia”. Josep acabà essent prevere, rector de Talamanca almenys des de 1790 fins al 1800, any de la seva mort. Dos fills més de Vicenç, Miquel i Tomàs, també foren servidors de l'Església i degueren rebre una formació semblant. I, és clar, l’hereu de la casa, Francisco, també va aprendre de xifres i de lletres per administrar en un futur el notable patrimoni de la família: havent dominat la lectura de la doctrina, va començar a estudiar primer a la vall d’en Bas (solament durant un parell de dies, ja que hagué de retornar per no trobar-se bé) i, després, a Pruit, “qui és rector Geroni Bertrams, y vicari Pere Bertrams prevere”.<sup>149</sup> No hi ha dubte, en definitiva, que la preocupació per la instrucció dels hereus i dels cabalers, almenys entre la pagesia mitjana, sembla que estava prou estesa i que ja venia d’antic.

El jove Rafel no fou l’únic membre dels Costa que va aprendre de lletra. Rafel sènior, ell mateix un pagès alfabetitzat i posseïdor de materials impresos,<sup>150</sup> també va procurar que a la seva neboda Francisca Costa li ensenyessin de cosir i de llegir: Anna Pujola, vídua Montagudena, en fou l’encarregada. És molt probable que aquesta dona fos parenta de Joan Pujola, un sabater de la mateixa població que, a més de dedicar-se a adobar el calçat, també s’oferia com a escriptor per altri. En qualsevol cas, la formació de Francisca va ser molt més limitada que la del seu germà: no va rebre classes d’escriptura, potser perquè, com passava a l’època, no es va preveure aquesta possibilitat,<sup>151</sup> o perquè la seva mort prematura, després d’una llarga malaltia, ho va impedir (1773). Però fins i tot aquesta semialfabetització o alfabetització parcial o limitada de la malaguanyada donzella és prou significativa: ni a les zones de l’Alta Garrotxa com Montagut, el veïnat dels Angles, i els seus encontorns, amb moltes famílies disseminades pels masos i masoveries, no es podia viure al marge de la lletra.

## 7 Conclusió

En síntesi, la necessitat d’escriure, de llegir i –no ho oblidem– de comptar per tal d’administrar el patrimoni feia que un bon nombre de pagesos i d’altres habitants del camp, des dels més humils fins als més importants socialment,<sup>152</sup> no fossin –no podien ser-ho– aliens a aquestes pràctiques socioculturals. A més a més, com ja va assenyalar Giovanni Levi el 1985, la història de l’alfabetització no hauria de consistir tant en la quantificació dels individus alfabetitzats com en el percentatge de famílies que comptaven amb almenys un membre que

*el llibre de notes de Francesc Joan Lleopart de Vilalleons (s. XVII-XVIII), i els llibres de comptes i notes dels hereus Quatrecaes de Pruit (1686-1812)*, edició a cura de R. Ginebra i Molins, pròleg d’A. Simon i Tarrés. Vic: Patronat d’Estudis Osonencs, 2005, p. 49-51.

<sup>149</sup> Guerra, *pau i vida quotidiana... op. cit.*, p. 183; la genealogia familiar: p. 113.

<sup>150</sup> El quadern del mas Costa conté tres impresos que, amb seguretat, havien pertangut a Rafel major: les restes d’un *Almanak y pronostico universal* (...) elaborat per don Antonio Gonzalo Serrano i estampat a Barcelona per Pablo Campins (1767); una *Relacion nova, y molt curiosa de la vida dels pastors, en que se manifestan los treballs y grans combats que tenen quant los hix lo llop, y lo molt alegre y divertida que es llur vida* (Barcelona, Joan Centenè, c. 1780); i una *Idea del general Elliot gobernador de Gibraltar sacada del num. 72 Noticias del Mundo, sabado 7 setiembre 1782* (Barcelona, Pablo Campins, 1782; inclou un gravat del general). El 1782, un moliner de Montagut, anomenat Pere Homs, va deixar al nostre pagès un pronòstic o llunari no identificat i altres “sorts de papers” (f. 59v, nota solta).

<sup>151</sup> El 1783, Carles III i el Consell Reial van ordenar l’observança d’un reglament “para el establecim[ien]to de escuelas gratuitas en los barrios de el [Madrid], en que se de educacion a las niñas, estendiendose a las capitales, ciudades, y villas populosas del reino”. Segons aquest reglament, “la buena educacion de las jóvenes” consistia, en primer lloc, en l’aprenentatge de “los rudimentos de la fe católica”; seguien “las labores” (“faja”, “calceta”, “punto de red”, etc.); i, en darrer lloc, i sense ésser obligatòria, la lectura. A l’article XI, “De las niñas que aprenden á leer”, llegim el següent: “El principal objeto de estas escuelas ha de ser la labor de manos; pero si alguna de las muchachas quisiere aprender á leer tendrá igualmente la maestra obligacion de enseñarlas, y por consiguientemente ha de ser exâminada en este arte con la mayor prolixidad”, ACA, Reial Audiència, *Cartas acordadas*, 1783, f. 167 i cèdula reial inserida entre els f. 167v i 168.

<sup>152</sup> Per exemple, Francesc Regàs, ciutadà honorat de Girona d’ençà 1622 i hereu del patrimoni d’aquesta família de Santa Maria de Lliors (Arbúcies), el 25 de febrer de 1627 va començar un registre dels “sensos, sensals violaris arendaments de casas y teres y en generalment, tota la renda que la casa del Regas de Llios reb y li paguen”, AMRL, doc. 572, *Llibre manual, de comtes debits y credits de mi Fran[ces]ch Regas hereu de la casa del Regas de la parroquia de N[ost]ra S[enyor]a de Llios ciuteda onrrat de Gerona y restas de altrs llibres vells tirades en lo p[rese]nt llibre comensant en lo prinsipy del any mil sis sens vint y set dich 1627*, la citació a 105.

sabia llegir i escriure<sup>153</sup> (i també –afegim nosaltres– interpretar i manejar les xifres). La ruralia catalana no era, per contrast amb les ciutats o “illes d’alfabetització”, un “mar d’analfabetisme”.<sup>154</sup> Unes famílies com els Soler de les Encies i els Costa de Montagut no només foren unes dinasties d’escriptors i de “comptables” sinó també de lectors de llibres, d’opuscles i de premsa impresa i manuscrita. En conclusió, al camp, com a la ciutat, “saber llegir i escriure només reportava avantatges”,<sup>155</sup> entre els quals hi havia poder accedir a tota mena d’informació i conèixer l’actualitat del moment, pròxima i llunyana.

## 8 Bibliografia (selecció)

ANTÓN PELAYO, Javier. *La herencia cultural. Alfabetización y lectura en la ciudad de Girona (1747-1807)*, pròleg de R. Chartier. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1998 (Monografies Manuscrits; 4).

— “Espill de l’ensenyament i de l’escolarització a la Girona del segle XVIII”. *Revista de Girona*, 192 (1999), pp. 55-58.

AZCÁRATE RISTORI, Isabel de (ODN). “La enseñanza primaria en Barcelona desde 1600 a 1772”, separata de *Cuadernos de arqueología e historia de la ciudad*, 5 (1964).

— “La enseñanza primaria en Barcelona. La educación de la mujer”. *Cuadernos de arqueología e historia de la ciudad*, 12 (1968), pp. 177-192.

BERGER, Philippe. “Las lecturas femeninas en la Valencia del Renacimiento”. *Bulletin Hispanique* [Bordeus: Université Michel de Montaigne Bordeaux 3], 100, 2 (1998), pp. 383-399.

BURGOS, Javier. *Imprenta y cultura del libro en la Barcelona del setecientos (1680-1808)*. Tesi doctoral dirigida per R. García Cárcel. 2 vols. Barcelona: UAB, 1993.

— “Alfabetización y escuela en Cataluña en el Siglo de las Luces. Una hipótesis interpretativa”. *Manuscrits* [Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona], 12 (1994), pp. 109-147.

CERDÁ DÍAZ, Julio. *Libros y lectura en la Lorca del siglo XVII*. Murcia: Caja Murcia - Universidad de Murcia, 1986. ISBN 8439883382.

CHARTIER, Roger. “Las prácticas de lo escrito”. Dins ARIÈS, Phillippe; DUBY, Georges (dirs.). *Historia de la vida privada*. Trad. de M. Concepción Martín. Madrid: Taurus, 1989 [1985].

CRESSY, David. “Levels of illiteracy in England, 1500-1730”. *The historical journal*, 20, 1 (1977) [Cambridge: Cambridge University Press], pp. 1-23.

— “The measurement of literacy”, dins id., *Literacy and the social order. Reading and writing in Tudor and Stuart England*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, pp. 42-61. ISBN 0521225140.

ESPINO, Antonio; BETRÁN, José Luis. “La historia universal, de la Iglesia y de Europa en las bibliotecas barcelonesas de la primera mitad del Seiscientos”. *Pedralbes* [Barcelona: Publicacions i Edicions de la UB], 18, 1 (1998), pp. 483-490.

ESPINO, Antonio. “Les lectures de les dones i dels sectors populars a la Barcelona del Sis-cents (1600-1660)”. *Revista de Catalunya* [Barcelona: Departament de la Presidència de la Generalitat de Catalunya. Ajuntament de Barcelona. Obra Social “La Caixa”], 162 (2001), pp. 25-47.

— “Libros, lecturas y lectores en la Barcelona de la primera mitad del siglo XVII”, *Estudis*, 29 (2003), pp. 205-229.

---

153 G. LEVI, *La herencia inmaterial. La historia de un exorcista piemontés del siglo XVII*, traducció de J. Gómez Rea, Madrid, 1990, p. 203, n. 26. Cf. M. FRENK, “Lectores y oidores. La difusión oral de la literatura en el Siglo de Oro”, dins G. Bellini (ed.), *Actas del Séptimo Congreso Internacional de Hispanistas*, Roma, 1982, p. 115-116.

154 Ambdues caracteritzacions, tan poc afortunades, les trobem en un conegut manual d’Història Moderna encara en la seva tercera reimpressió de 2008.

155 X. TORRES, *Els llibres de família... op. cit.*, p. 19.

EXPOSITO, Ricard. *Informació i persuasió. En els orígens de la premsa catalana (c. 1500-1720)*. Tesi doctoral dirigida per X. Torres. Girona: Universitat de Girona, 2014.

FURET, François; OZOUF, Jacques (dirs.). *Lire et écrire. L'alphabétisation des français de Calvin à Jules Ferry*. Paris: Éditions de Minuit, 1977, vol. I. ISBN 2-7073-0189-2.

GELABERT, J. E. "Niveaux d'alphabétisation en Galice (1635-1900)". Dins *De l'alphabétisation aux circuits du livre en Espagne, XVIe-XIXe siècles*. Paris: CNRS, 1987, pp. 45-71.

GRAFF, Harvey J. *The legacies of literacy. Continuities and contradictions in Western culture and society*. [EUA]: Indiana University Press, 1991 [1987]. ISBN 0253147336.

GUEREÑA, Jean-Louis; VIÑAO, Antonio. *Estadística escolar, proceso de escolarización y sistema educativo nacional en España (1750-1850)*. Barcelona: EUB, 1996 (Psicología y educación; 26). ISBN 8489607605.

HOUSTON, Robert A. *Literacy in early modern Europe. Culture and education 1500-1800*. Harlow - Nova York: Pearson Education, 2002 [1988]. ISBN 05923618103.

KAGAN, Richard L. *Universidad y sociedad en la España moderna*. Pròleg de J. A. Maravall. Traducció de L. Toharia. Madrid: Tecnos [1974] 1981 (Serie de Historia). ISBN 8430908641.

LARQUIÉ, Claude. "La alfabetización de los madrileños en 1650". *Anales del Instituto de Estudios Madrileños* [Madrid], XVII (1980), pp. 223-252.

LLADONOSA, Josep. *Escoles i mestres antics de minyons a Lleida*. Barcelona: R. Dalmau, 1970 (Episodis de la història; 37).

MARCHESINI, Daniele. "La fatica di scrivere. Alfabetismo e sottoscrizioni matrimoniali in Emilia tra Sette e Ottocento". Dins *Il catechismo e la grammatica*, a cura de BRIZZI, Gian-Paolo. Bolonya: il Mulino, 1985, vol. I "Istruzione e controllo sociale nell'area emiliana e romagnola nel '700".

MARQUÈS, Josep M. "Escoles gironines del segle XVIII". *Revista de Girona*, 87 (1979), pp. 77-81.

— "Ensenyament al bisbat de Girona fins a la Il·lustració". *Arxiu de Textos Catalans Antics* (1993), pp. 273-301.

MARQUÈS, Salvador. *L'ensenyament a Girona al segle XVIII*, pròleg de J. Puigbert i Busquets. Girona: Col·legi Universitari de Girona, 1985. ISBN 8460038335.

NALLE, Sara T. "Literacy and culture in Early Modern Castile". *Past & Present* [Oxford: Oxford University Press], 125 (1989), pp. 65-96.

PEÑA, Manuel. *Cataluña en el Renacimiento. Libros y lenguas (Barcelona, 1473-1600)*. Lleida: Milenio, 1996 (Hispania; 4). ISBN 8492150262.

— *El laberinto de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez – Pirámide, 1997 (Biblioteca del Libro; 67). ISBN 848938410X.

PETRUCCI, Armando. *Alfabetismo, escritura, sociedad*. Pròleg de R. Chartier i J. Hébrard. Traducció de J. C. Gentile Vitale. Revisió d'A. Castillo. Barcelona: Gedia, 1999 (Lea; 14). ISBN 8474326915.

PRIETO BERNABÉ, José Manuel. *Lectura y lectores. La cultura del impreso en el Madrid del Siglo de Oro (1550-1650)*. Mèrida: Editora Regional de Extremadura, 2004, t. I, p. 107. ISBN 8476717547.

PUIG, Miquel. "L'ensenyament de les nenes al segle XVIII als corregiments de Girona i Vic: entre la caritat i la indústria popular". *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca* [Olot: PEHOC], 21 (2010), pp. 13-33.

RODRIGUEZ, Marie-Christine; BENNASSAR, Bartolomé. “Signatures et niveau culturel des témoins et accusés dans les procès d’Inquisition du ressort du Tribunal de Tolède (1525-1817) et du ressort du Tribunal de Cordove (1595-1632)”. *Cahiers du monde hispanique et luso-brésilien*, 31 (1978), pp. 17-46.

SCHOFIELD, Roger S. “The measurement of literacy in pre-industrial England”, dins GOODY, Jack (ed.). *Literacy in traditional societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968, pp. 310-325.

SOUBEYROUX, Jacques. “L’alphabétisation dans l’Espagne moderne: bilan et perspectives de recherche”. *Bulletin Hispanique* [Bordeus: Université Michel de Montaigne Bordeaux 3], 100, 2 (1998), pp. 231-254.

SPUFFORD, Margaret. *Small books and pleasant histories. Popular fiction and its readership in seventeenth century England*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. ISBN 0521312183.

STONE, Lawrence. “Literacy and education in England, 1640-1900”, *Past & Present*, 42 (1969) [Oxford: Oxford University Press], pp. 69-139.

THOMAS, Keith. “The meaning of literacy in Early Modern England”, dins BAUMMAN, Gerd (ed.), *The written word. Literacy in transition*. Oxford - Nova York: Clarendon Press, 1986. ISBN 0198750684.

VENTURA, Montserrat. *Lletrats i il·letrats a una ciutat de la Catalunya moderna. Mataró, 1750-1800*. Mataró: Caixa d’Estalvis Laietana, 1991. ISBN 8460603687.

VIÑAO, Antonio. “Alfabetización e ilustración, diez años después (de las evidencias directas a las indirectas)”, *Bulletin Hispanique* [Bordeus: Université Michel de Montaigne Bordeaux 3], 100, 2 (1998), pp. 255-269.

—. “Alfabetización y primeras letras (siglos XVI-XVII)”. Dins CASTILLO, Antonio (comp.). *Escribir y leer en el siglo de Cervantes*. Pròleg d’A. Petrucci. Barcelona: Gedisa, 1999, pp. 39-84 (col·lecció Lea; 15). ISBN 847432744X.

WYCZAŃSKI, Andrzej. “Alphabétisation et structure sociale en Pologne au XVIIe siècle”. *Annales ESC* [París: EHESS], 3 (1974), pp. 705-713.